

Területi Statisztika

Közzététel: 2024. április 4.

A tanulmány címe:

Bezáródás a perifériára – A hazai társadalmi-gazdasági elmaradottság tartós térbeli fennmaradása, 1960–2020

Szerző:

Egri Zoltán

<https://doi.org/10.15196/TS640203>

Az alábbi feltételek érvényesek minden, a Központi Statisztikai Hivatal (a továbbiakban: KSH) Területi Statisztika c. folyóiratában (a továbbiakban: Folyóirat) megjelenő tanulmányra. Felhasználó a tanulmány, vagy annak részei felhasználásával egyidejűleg tudomásul veszi a jelen dokumentumban foglalt felhasználási feltételeket, és azokat magára nézve kötelezőnek fogadja el. Tudomásul veszi, hogy a jelen feltételek megszegéséből eredő valamennyi kárért felelősséggel tartozik.

- 1) A jogszabályi tartalom kivételével a tanulmányok a szerzői jogról szóló 1999. évi LXXVI. törvény (Sztj.) szerint szerzői műnek minősülnek. A szerzői jog jogosultja a KSH.
- 2) A KSH földrajzi és időbeli korlátozás nélküli, nem kizárólagos, nem átadható, térítésmentes felhasználási jogot biztosít a Felhasználó részére a tanulmány vonatkozásában.
- 3) A felhasználási jog keretében a Felhasználó jogosult a tanulmány:
 - a) oktatási és kutatási célú felhasználására (nyilvánosságra hozatalára és továbbítására a 4. pontban foglalt kivétellel) a Folyóirat és a szerző(k) feltüntetésével;
 - b) tartalmáról összefoglaló készítésére az írott és az elektronikus médiában a Folyóirat és a szerző(k) feltüntetésével;
 - c) részletének idézésére – az átvevő mű jellege és célja által indokolt terjedelemben és az eredetihez híven – a forrás, valamint az ott megjelölt szerző(k) megnevezésével.
- 4) A Felhasználó nem jogosult a tanulmány továbbértékesítésére, haszonszerzési célú felhasználására. Ez a korlátozás nem érinti a tanulmány felhasználásával előállított, de az Sztj. szerint önálló szerzői műnek minősülő mű ilyen célú felhasználását.
- 5) A tanulmány átdolgozása, újra publikálása tilos.
- 6) A 3. a)–c.) pontban foglaltak alapján a Folyóiratot és a szerző(ke)t az alábbiak szerint kell feltüntetni:

„Forrás: Területi Statisztika c. folyóirat 64. évfolyam 2. számában megjelent, Egri Zoltán által írt, Bezáródás a perifériára – A hazai társadalmi-gazdasági elmaradottság tartós térbeli fennmaradása, 1960–2020 c. tanulmány”

- 7) A Folyóiratban megjelenő tanulmányok kutatói véleményeket tükröznek, amelyek nem esnek szükségképpen egybe a KSH, vagy a szerzők által képviselt intézmények hivatalos álláspontjával.

Bezáródás a perifériára – A hazai társadalmi-gazdasági elmaradottság tartós térbeli fennmaradása, 1960–2020

Locked in on the peripheral path – Enduring spatial persistence of the Hungarian socio-economic backwardness, 1960–2020

Egri, Zoltán

Magyar Agrár- és
Élettudományi Egyetem,
Vidékfejlesztés és Fenntartható
Gazdaság Intézet
E-mail: egri.zoltan@uni-mate.hu

A tanulmány központi hipotézise szerint a szocialista és posztszocialista hazai elmaradottság térszerkezete tartósan fennmaradt. A kutatás célja a társadalmi-gazdasági periferezáltság tartósságát befolyásoló tényezők azonosítása, valamint az elmaradottság térszerkezete térbeli és időbeli stabilitásának ismertetése.

A szerző bemutatja a perifériára való bezáródás főbb folyamatait a vizsgált időszakban, majd az ismertetett célokhoz kapcsolódó kutatási kérdéseket fogalmaz meg. A válaszokat jellemzően kvantitatív módszerek, részben magyarázó modellek (bináris logisztikus regresszió), részben a feltáró tér-idő adatelemzési (exploratory space-time data analysis – ESTDA) módszerek segítségével adja meg.

A települések elmaradottsági pályáit magyarázó modellek megerősítik a kumulatív folyamatokon alapuló útfüggőséget, illetve rámutatnak a városhálózat bizonyos periférikus nagytérségekben jellemző tartós strukturális gyengeségeire. A térbeli és időbeli elemzésekkel többsebességes perifériák határolhatók le, amelyek a körkörös kumulatív folyamatok (ördögi körök) térben heterogén és szignifikáns jelenlétét igazolják. A tanulmány alapvetően a helyfüggő fejlesztési javaslatok szükségességét alapozza meg, ehhez az állami és egyéb (szupranacionális) szintek beavatkozásainak helyre szabása indokolt.

Kulcsszavak:

perifériák,
térbeli és időbeli függőség,
posztszocialista területi fejlődés

According to the central hypothesis of present study, the spatial structure of backwardness in socialist and post-socialist Hungary is a persistent phenomenon. The research is seeking to identify the factors influencing the persistence of socio-economic peripheralization, as well as to describe the spatial and temporal stability of the spatial structure of backwardness. The thesis presents the main processes of the “locked in on the peripheral path” during the examined period, and formulates research questions related to the above objectives. The answers are typically provided by using quantitative methods, partially explanatory models (binary logistic regression), and exploratory space-time data analysis methods (ESTDA). The models explaining the backwardness trajectories of the settlements confirm the path dependence based on cumulative processes, and point to the permanent structural weaknesses of the urban network in certain peripheral large areas. Multi-speed peripheries can be delineated with spatial and temporal analyses, which prove the spatially heterogeneous and significant presence of circular cumulative processes (vicious circles). Basically, the thesis supports the necessity of place-based development proposals, for this purpose interventions at state and other (supranational) levels must be well-founded in order to suit local needs.

Keywords:

peripheries,
spatial and temporal dependence,
post-socialist territorial development

Beküldve: 2023. április 29.

Elfogadva: 2023. október 5.

Bevezetés

A területi kohézió kérdésköre mind az Európai Unióban (EU), mind a posztoszocialista Kelet-Közép-Európában – ezen belül Magyarországon is – nagy kihívást jelent (Loewen 2015, Smetkowski 2018, Lang et al. 2022). Az ország jelentős része az EU-csatlakozást követően is az alacsony jövedelmű és versenyképességű konvergenciaklubba tartozik, bizonyos mezo- és mikrotérségei társadalmi-gazdasági periferezálódást mutat európai összefüggésben is (EC 2017, Iammarino et al. 2020, Vida 2022, Diemer et al. 2022). A magyar népesség 82%-a az EU lehatárolása szerint kevésbé fejlett térségben él, míg a hivatalos hazai besorolás alapján az ország járásainak több mint fele, lakosságának több mint egyharmada különböző mértékben elmaradott térségben található.¹

A rendszerváltoztatást követően számos tanulmány elemezte a posztoszocialista területi fejlődés/fejlettség új/újszerű belső és külső meghatározó folyamatait, azok térbeli lenyomatait, megjelenési formáit (Lux 2017, Gál 2019, Kiss–Tiner 2021, Lengyel 2021). Emellett a történeti folyamatok ismertetése és a mai viszonyokkal való összehasonlításának is egyre jelentősebb a szerepe a területi fejlődés/elmaradottság magyarázatában (Győri 2006, Kiss 2007, Németh 2008, Győri–Mikle 2017, Péntes 2020, Demeter et al. 2023a, 2023b, Mikle 2023). Tanulmányunk is részben az utóbbi irányzathoz sorolható, a múltbeli folyamatok főbb sajátosságait, valamint azok térbeli és időbeli hatásait ismerteti a hazai területi perifériák vonatkozásában. A múltat ebben az esetben a szocializmus „első hosszú évtizedének” (Beluszky 1999) lezártával kezdődő időszak jelenti, és azt feltételezzük, hogy e korszak egyenlőtlenségi mintáinak beazonosítható tartamhatása van.

Az egyenlőtlenségek térbeli és időbeli függőségének oka többértű, egyrészt a kezdeti előnyökön/hátrányokon alapuló halmozott ok-okozati jelenségek, az ebből adódó útfüggőség, másrészt a térbeli beágyazottság eredőjeként magyarázható (Lehtonen 2015). A körkörös kumulatív kauzalitás elve alapján a periferezálódás természetes jelenség, Myrdal (1957) szerint a versenyző piaci erők általában növelik, mintsem csökkentik a régiók közötti egyenlőtlenségeket. Az elmélet rámutat a fejlődés/elmaradottság dimenzióinak kölcsönhatásaira, amelyek nemcsak a gazdasági (termelés, foglalkoztatás), hanem a nem gazdasági tényezőkre (biztonság, egészségi állapot, oktatás stb.) is kiterjednek, így erősítve a folyamat kumulatív jellegét (Panicco–Rizza 2009). A perifériákat leginkább érintő gyengítő hatáscsoport az ún. elszívó (backwash) hatás, amely a fejlett infrastruktúrával rendelkező centrumok koncentráló erőfőlényét azzal jelzi, hogy munkaerőt, tőkét, vállalkozókat vonzanak az adott térségbe. A terjedő (spread) hatások a fejlődés centrifugális jellegét jelentik a perifériák irányába, amely főleg a fejlett térségek urbanizációs hátrányaival magyarázható. A kumulatív okság az útfüggőséggel is szoros kapcsolatban áll/állhat, habár annak

¹ Az EU-viszonyítás az egy főre jutó vásárlóerő-paritáson számolt bruttó hazai termék (gross domestic product – GDP) alapján, az [1] szerint történt.

inkább a gazdasági eredményei ismertek (Kaldor 1981, Arthur 1999, Martin 2017). Az útfüggőség (néhol pályafüggőség, Lengyel 2021) fogalmát az evolúciós gazdaságföldrajz vezette be, mely szerint a múltban és a jelenben hozott döntések meghatározzák a jövőbeli állapotot, figyelemmel a fejlődés korlátaira (Guzal-Dec 2018). A vizsgált téma szempontjából a bezáródás (lock-in) kiemelt jelenség, amely a fejlődés felé vezető úton való bezáródást jelenti, és az útfüggőség szélsőséges esetének tekinthető. A pozitív és negatív bezáródás ciklusai magyarázzák a regionális evolúciót és devolúciót, valamint a centrum-periféria struktúrák változását (Lehtonen 2015). Erre példák az agglomerációs gazdaságok „gyökereire” rámutató tanulmányok (Combes et al. 2009, Percoco 2014, Maly 2016), amelyek akár több évszázados intézményi és földrajzi jellemzőkkel magyarázzák napjaink városainak, városias terének a térbeli koncentrációból fakadó teljesítményének hatékonyságát. A negatív előjelű, „perifériára való bezáródás” (Guzal-Dec 2018) ugyanakkor kevésbé feldolgozott téma az evolúciós gazdaságföldrajzban, a tudományág „magcentrikus” megközelítése miatt alapvetően a vállalatok, a technológiák és az iparágak térbeli evolúcióját magyarázza, elhanyagolva az egyes (akár periférikus) régiók, városok gazdasági és intézményi összetett fejlődésének vizsgálatát (Tonts et al. 2014, Lehtonen 2015, Willett 2020, Baratt–Klarin 2021, Martin–Sunley 2022). Tonts et al. (2014) szerint az útfüggőség és a bezáródás fogalma jelentős hozzáadott értékkel rendelkezik a vidéki folyamatok magyarázatában. A vidéki és főként az agráriumra épülő gazdaságok fejlődési történetét a jelentős elsüllyedt költségek, a speciális tudás, a földhasználat, az intézményi struktúrák, valamint mélyen beágyazott társadalmi és kulturális rutinok jellemzik, amelyek általában kumulatívak és önerősítőek. A társadalmi-gazdasági és politikai sokkok is meghatározók lehetnek az új vidéki utak kialakítása szempontjából (Tonts et al. 2014), ugyanakkor a perifériák földrajzi, történelmi és politikai okokból nem rendelkeznek olyan erőforrásokkal, amelyek a megújuláshoz és az útteremtéshez vezetnének (Baratt–Klarin 2021).

Mivel „az útfüggőség és a bezáródás helyfüggő folyamatok, és mint ilyenek, földrajzi magyarázatot igényelnek” (Martin–Sunley 2006: 395. o.), ezért a térbeli beágyazottság jelensége megkerülhetetlen tényező a periferezáltság vizsgálatakor.

A centrum-periféria viszonyrendszer lokális sajátosságai akár mezo-, akár mikroterületi szinten is megmutatkozhatnak (Tóth–Nagy 2013, Ayoub–Le Gallo 2020, Péntes–Demeter 2021, Egri 2022), ugyanakkor a kumulatív folyamatokon alapuló fennmaradás hosszabb időtávra vonatkozó térbeli eredményei kevésbé ismertek.

A tanulmány első felében áttekintjük a perifériára való bezáródás főbb folyamatait, a szocializmus időszakától egészen napjainkig, majd az ismertetett tényezők figyelembevételével az elmaradottság, a társadalmi-gazdasági periferezáltság hosszú távú egyenlőtlenségi sajátosságait ismertetjük. Ezt követően az elmaradottságot befolyásoló időtálló földrajzi és társadalmi-gazdasági tényezőket azonosítjuk be, majd az egyenlőtlenségek térbeli és időbeli evolúciós folyamatait modellezzük. Térbeli vizsgálataink során a perifériák útfüggő fejlődése mellett érvelünk.

A perifériára való bezáródás főbb impulzusai a szocialista időszaktól napjainkig

A perifériára való bezáródás negatív folyamatát a szocializmus időszakának természete és állami fejlesztéspolitikája erőteljesen befolyásolta, alakította. Ez részben a rendszer „hadigazdaság” jellegével magyarázható. A hadigazdálkodás alapvetően az iparfejlesztésre koncentrált, azt is csupán a kiemelt térségekre vonatkoztatva (az ún. ipari-energetikai tengelyre és néhány nagyvárosra), ezzel eleve kijelölve a centrumokat és a perifériákat. Az erőszakos iparosítás forrásait egyrészt a mezőgazdaság (kötelező beszolgáltatás, szabályozott felvásárlási árak, kollektívizálás, diszkriminatív szociális ellátás stb.), az egyre inkább leértékelődő községek (állami lakásépítés hiánya, kedvezőtlen hitellehetőségek, építési tilalom stb.), másrészt az elhalasztott/meg nem valósult, a nem kiemelt térségeket érintő infrastruktúrafejlesztések biztosították, hozzájárulva a vidéki – főként – agrártérségek bezáródásához (Beluszky 1999, Farkas 2006). Emellett a differenciált és diszkriminatív (top-down) településfejlesztési politika is magában hordozta a perifériára való bezáródás folyamatát. A rendszerre jellemző, a növekedési pólus és központi helyek elméletein² alapuló (város-)fejlesztési politika behatárolta nemcsak a városok, hanem a községek fejlődési útjait, lehetőségeit is. Így, a településhierarchia mentén a fejlettségi különbségek hosszú távon fennmaradtak (Valér 1984, Hajdú 1989, Enyedi 1995, Germuska 2002). A települések osztályokba sorolása egy merev újraelosztási szerkezetet is jelentett, amely elsődlegesen a tervszerű szocialista iparosításnak³ volt alárendelve (Hajdú 1989, Germuska 2002, Rechnitzer–Smahó 2011, Hajdú 2021). A települések (első) besorolása már 1951 decemberére elkészült, a Területrendezési Intézet első országos településfejlesztési koncepciója a települések felét nem fejlesztendő, egyéb vagy felszámolandó kategóriába sorolta (Hajdú 1989). Bár ezen koncepció hivatalosan nem lépett életbe, bizonyos részei viszont egyértelműen megalapozták a szocializmus időszakának településfejlesztési gyakorlatát (például a lakóépületekre építési engedély kiadásának tilalma a nem fejlesztendő településeken) (Hajdú 1989, Németh 2008). Az 1971-ben megjelenő Országos Településhálózatfejlesztési Koncepció (OTK) csupán legalizálta a korábbi településfejlesztési gyakorlatot (Enyedi 1995, Nemes Nagy 2009). Amíg az OTK a kiemelten fejlesztendő centrumokra összpontosított, addig a vármegyei településhálózatfejlesztési tervek már a visszafejlesztés tereit is szabályozták. A települések kétharmadát (2071 darab) „egyéb” kategóriába sorolták be, a kistépülések további leépítését (felszámolását) a gyakorlatban vármegyei szinten végezték (Beluszky 1999, Germuska 2002, Hajdú 2021). A települési szintű beavatkozások összességében érzéketlenek voltak a helyi sajátosságokra, a településállomány sokszínűségére, a helyi és regionális kapcsolatok fenntartását nem támogatták, és nem voltak képesek hatékonyan működtetni a város-

² A területi szintű növekedéspólus-elméletet Boudeville (1968), míg a központi helyek elméletét Christaller (1966) fogalmazta meg.

³ Enyedi György (1995) fordista jelzővel illette az iparosítás ezen hazai szakaszát.

vonzáskörzet kapcsolatokat, sok esetben a települési centrum-periféria viszonyrendszer erősítették (Tóth–Csatári 1983, Bereczki 1989, Germuska 2002, Lux 2017, Beluszky–Sikos T. 2020).

A bezáródás főként a kisebb településeket érintette, amelyek perifériára szorultsága/szorítása több szinten és nézőpontból értelmezhető. Egyrészt a főváros-vidék viszonylatban szenvedtek „természetes” hátrányt, másrészt a vármegyeszékhely és a többi település vonatkozásában (lásd az OTK területi lebontását jelentő vármegyei településhálózat-fejlesztési tervekkel kapcsolatos összefüggéseket), harmadrészt pedig a községek közötti differenciálódás következtében (Enyedi 1982, Beluszky–Sikos T. 1982, 2020, Beluszky 1999). Utóbbi jelenség – főként az északmagyarországi, valamint a nyugat- és dél-dunántúli – kistelepüléseket érintő szerkezeti koncentrációval magyarázható, ami a közös tanácsok létrehozásával az intézményrendszer, a fejlesztési források, az infrastrukturális feltételek, a munkahelyek koncentrációjával is járt a székhely-településeken.⁴ Ez a folyamat a mezőgazdasági termelőszövetkezeteket (téesz) is érintette, a téeszközpontok települési szintén centrumpozíciót töltöttek be az alárendelt településekhez képest (Enyedi 1980, 1982, Beluszky–Sikos T. 1982). A kistelepüléseket érintő negatív diszkriminációt – ami kiterjedt az alsófokú központokra is (Kovács 1978) – egyrészt a második gazdaságból származó jövedelmek, az 1980-as évek gazdasági válsága, másrészt a fejlesztési eszközök városok és községek közötti elosztása enyhítették, kismértékben csökkentve a települési különbségeket (Nemes Nagy 1998, Beluszky 1999).

A fordista ipari termelés kései vidéki terjedése jellemzően a külső függést és az elmaradottság konzerválását jelentette (Enyedi 1995). A kívülről vezérelt ipari üzemek a vidéki kis- és középvárosokban jelentek meg, amelyek szintén a centrum-periféria viszonyt erősítették. A vállalaton belüli munkamegosztás aszimmetriája jellemző: míg a nagyvárosi központok a magasabb hozzáadott értékű tevékenységeket (tervezés, fejlesztés, értékesítés), addig az önálló piaci kapcsolatok nélküli, saját vállalkozási tevékenységet ellátni nem képes vidéki telephelyek az alacsonyabb bérköltségű (low tech színvonalú) termelést valósították meg. A társadalmi-gazdasági átalakulás kezdetén a központok védelme érdekében legelőször ezeket a telephelyeket zárták be, így a centrum áthárította szerkezeti problémáit a vidéki terekre (Enyedi 1995, Beluszky 1999, Farkas 2006, Leszko 2008). A vidéki városok csekély aránya rendelkezett önálló tudásalapú és útteremtő ipari kapacitásokkal, amelyek hosszabb távon is hatnak (Lux 2017).

A magasabb rendű közlekedési infrastruktúra – az elsüllyedt költségek miatt – jelentős útfüggést is előidézett. Az 1970-es években a közlekedésfejlesztési elképzeléseket az 1971. évi OTK-val hangolták össze. Míg a nagycentrumok (Budapest és a felsőfokú központok) közötti közúti kapcsolatok elsődlegességet élveztek a fejlesztés-

⁴ 1960-ban 3024 községben volt önálló tanács, 1981-re 679 önálló és 715 közös tanács maradt. Míg az 1970-es évekbeli iskolakörzetesítések során az összes iskola 40%-át zárták be, addig 1960 és 1980 között az általános fogyasztási és értékesítési szövetkezetek (ÁFÉSZ) száma 80%-kal csökkent (Enyedi 1982).

tések során, addig az egyre alacsonyabb szintű központok térkapcsolatainak intenzitása csökkent, így a hálózat is alacsonyabb rendű kiépítést és fejlesztést igényelt. Szélsőséges esetekben a közlekedésföldrajzi periferezáltság települések megszűnéséhez is vezetett (például Gyűrűfű, Korpád) (Bajmócy 2006). Végül, a sugaras magasabb rangú közúthálózat a nagyvárosokat, de különösen a fővárost erősítették és erősítik napjainkban is, a hálózatból fakadó externáliák itt realizálódnak (költséghatékonyság, tovagyrúzó (spillover) hatások, a területi interakciós hatások növekedése) (Németh 2008, Egri–Kőszegi 2020).

Az ismertett folyamatok – közel teljes foglalkoztatás mellett – elszívó hatásokat váltottak ki a perifériákon: az energetikai-ipari tengely és a nagyvárosok irányába történő munkaerő-áramlás, a szelektív vándorlás, a demográfiai erózió, a perifériák jövedelmeinek/transzfereinek átcsoportosítása a városi fejlesztésekre (Lackó 1975, Enyedi 1976, 1977, 1980, Beluszky–Sikos T. 1982, Valér 1984, Miklóssy–Rozsányi 1984, Beluszky 1999, Süli-Zakar–Lenkey 2014, Nemes et al. 2017). A felsoroltakhoz az ördögi kör további – egymást erősítő – folyamatai is csatlakoztak a rendszerváltoztatás előtti időszakban: a helyben maradt népesség elszegényedése és előregedése, az elmaradott infrastruktúra konzerválódása, a mezőgazdaság eltartóképességének csökkenése, további elvándorlás és konstans ingázás, valamint az etnikai csere (Enyedi 1980, Beluszky 1999, Ladányi–Szelényi 1997, Virág 2006, Nemes et al. 2017).

A gazdasági recesszióval társuló társadalmi-gazdasági és politikai változás (rendszerváltoztatás) új/újszerű impulzusokat váltott ki a hazai területi folyamatokban. A piacgazdaság kialakulása a helyi döntési kompetenciával kiegészülő területi versenykényszert idézett elő, a gazdasági szerkezet- és technológiaváltás, a globalizációs hatásokhoz való alkalmazkodás, illetve a globális hálózatokban való részvétel új kihívásokat és lehetőségeket teremtett (Enyedi 2004, Bourdeau–Lepage 2007). A transzformáció (és az arra adott válasz) a régi utak megerősítése mellett újakat is kialakított, mind a centrumok, mind a perifériák tekintetében (Gorzalak 2006, Leibert 2013). A kreatív rombolás (Schumpeter 1994) nem volt mindenhol sikeres, a korábbi perifériák többsége, illetve a negatív folytonossági zavarral küszködő térségek a globális Észak új perifériáivá váltak (Leibert 2013) (1. táblázat).

A gazdasági visszaesés részben a szocialista gazdaságpolitika (az eladósodás, a vállalatok puha költségvetési korlátja stb.), részben pedig a geopolitikai váltás (Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa [KGST] felbomlása, keleti piacok bezáródása) következménye (Beluszky 1999, Kornai et al. 2004, Beluszky–Sikos T. 2007, Lux 2017). Az ipari szerkezetváltás kérdése már az 1970-es évek végén felvetődött, és az alacsony gazdasági diverzitás, a túlzott specializáció, az intézményi, technológiai és politikai bezáródás (Lux 2017) miatt a nehézipari körzetek (Borsod, Nógrád) új, periferezálódo „rozsdáövezet” státusba kerültek (Süli-Zakar–Lenkey 2014). A válság és a területi hatókör a korábbi ingázási körzetekre is kiterjedt, jelentősen növelve a periférikus terek nagyságát (Beluszky–Sikos T. 2007). A mezőgazdaság szerkezeti átalakulása (szövetkezeti csődök, kárpótlási folyamatok, tulajdonosi forma változása,

melléküzemágak megszűnése) újra jelentős munkaerő-kibocsátáshoz vezetett, növelve a munkaerőpiaci perifériákat (Balcsók 2006).

1. táblázat

A kelet-közép-európai átmenet regionális mintái
Regional patterns of Central Eastern European transformations

		A transzformációra adott válasz	
		pozitív	negatív
A szocialista gazdaságban lévő pozíció	kedvező	vezető	vesztes
		pozitív folytonosság metropoliszok és fővárosok diverzifikált gazdaság, képzett munkaerő, fejlett infrastruktúra és intézményi háttér	negatív folytonossági zavar ipari régiók specifikus iparág(ak), elavult képzettség
	kedvezőtlen	győztes	leszakadó
		pozitív folytonossági zavar turisztikai és határtérségek diverzifikált gazdaság, külső kereslet	negatív folytonosság vidéki térségek és (belső) perifériák infrastrukturális gyengeségek, elavult gazdasági szerkezet, alacsony képzettség

Forrás: Leibert (2013).

A globalizáció önerősítő folyamatai, a gazdaságok kölcsönös függősége, a gazdasági integráció mélyülése, a dereguláció-liberalizáció-privatizáció folyamatai az állam szerepét is korlátozták, így a területfejlesztési politikát is (Stiglitz 2002, Tridico 2011, Capello–Fratesi 2013, Lehtonen 2015). E jellemzők – mivel a globalizáció természetesen győztes és vesztes térségeket generál (Ezcurra–Del Villar 2021) – tovább mélyítették a periferezálódás folyamatát (Cséfalvay et al. 2005, Egri–Tánczos 2023). Az EU-csatlakozás jelentős pozitív intézményi impulzust hozott a kelet-közép-európai átalakulásban és felzárkózásban (Smętkowski 2018, Dabrowski–Piskorek 2018). Bizonyos beavatkozások viszont (például a 2006. évi cukorreform, illetve a személyek szabad áramlásának biztosítása) egyértelműen hozzájárultak a kedvezőtlen adottságú térségek további leszakadásához és zsugorodásához (Leszko 2008, Hárs–Simon 2015, Döringer et al. 2020, ESPON 2020).

A demográfiai egyensúlytalanság, a gyenge jövedelemtermelés, a depriváció, a részben örökölt elszigeteltség, a környezeti erőforrások használata, az intézményi elégtelenségek, az etnikai differenciálódás, a térbeli és etnikai szegregáció, a gettosodás kumulatív folyamatai és egymást erősítő hatásmechanizmusai az elmaradottság térbeli ördögi köreit váltották ki a rendszerváltoztatást követően is (G. Fekete 2006, Szoboszlai 2006, Balcsók 2006, Bódi 2010, Káposzta 2014, Alpek et al. 2018).

A vizsgált folyamatok megfelelnek a többdimenziós periferezálódás fogalmának (Kühn 2014), ami egyrészt a centralizációt kiegészítő jelenségnek tekinthető, a települési utak dinamikáját hordozza magában, másrészt többdimenziós jellegű (társadalmi,

gazdasági, politikai stb.), különböző térbeli skálákon és azok között észlelhető folyamatok következménye, továbbá a perifériák szerepe hosszú távon megváltozhat.

A tanulmányban a következő kutatási kérdésekre keressük a választ:

- *Mely tényezők befolyásolják, alakítják az elmaradottság hosszú távú – 1960–2020 közötti – települési szintű pályáit? A vizsgált időszak erőteljes, sok esetben hektikus társadalmi-gazdasági mozgásai ellenére azt feltételezzük, hogy a társadalmi-gazdasági értelemben vett perifériák időbeli útjai modellezhetők, leírhatók (becsülhetők) néhány, a kezdeti időszakra vonatkozó jellemző segítségével.*
- *Miként alakul a perifériák térbeli és időbeli stabilitása a vizsgált időszakban? A földrajzi közelség miként járul hozzá az elmaradottság térbeli és időbeli fennmaradásához? Hipotézisünk szerint, minél több időt tölt egy-egy település „földrajzi zárványban”, annál meredekebb a települést érintő társadalmi-gazdasági lejtő, illetve annál több problémával kerül szembe az ott élő népesség.*

Módszertan

A tanulmányban nem vállalkozunk a területi fejlettség/elmaradottság fogalmának objektív meghatározására, melynek értelmezésében nincs közmegegyezés, valamint térben és időben változó társadalmi értéktartalom kapcsolódik hozzá (Nemes Nagy 1998, Győri 2006, Péntes–Demeter 2021). A jelenség hosszabb távú vizsgálatában nem érhető el egyetlen, azonos módszertannal számított és közölt „fejlettségi” vagy „elmaradottsági” mutató sem. Így kutatásunk során – a kapcsolódó földrajzi, regionális tudományi munkáknak megfelelően (Győri 2006, Kiss 2007, Németh 2008, Győri–Mikle 2017, Péntes 2020) – az adott időszakokra jellemző főbb fejlettségi dimenziókból indultunk ki, és a vizsgált időpontokra egy többdimenziós kompozitindexet hoztunk létre.

A fejlettségi index összeállításakor arra törekedtünk, hogy minden vizsgált időpontban tartalmazzon a népesség képzettségét, lélekszámának változását, foglalkoztatását, gazdasági aktivitását, lakáshelyzetét, valamint a kommunikációs lehetőségeket kifejező mutatót (Kühn 2014) (2. táblázat). Úgy véljük, hogy ezen dimenziók képesek a hosszú távú kumulatív folyamatok, illetve a periferizálódás összetett jellegének megragadására. A különböző időpontokra vonatkozó indexeket a több esetben referenciaként használt Győri–Mikle-féle mutatókészlet (2017) alapján alakítottuk ki, ugyanakkor – a koherensebb, összehasonlíthatóbb összetétel végett – bizonyos esetekben ettől eltértünk, illetve a szerzők által nem elemzett évek esetén a releváns szakirodalmi források alapján kiegészítettük azokat.⁵

⁵ A szerzők összehasonlító területi elemzésükben az 1910., 1970., 2001. és 2011. évekre számoltak járási szintre vonatkozó fejlettségi indexeket. A releváns forrásokat alapvetően a szakirodalmi feldolgozásban ismertetett művek, illetve a települési kedvezményezettséget ismertető jogszabályok jelentik.

2. táblázat

A vizsgálat alapmutatói
Basic indicators of the study

Alapmutatók	1960	1970	1980	1990	2001	2011	2020
Fürdőszobával, mosdófülkével ellátott lakások aránya	X	X	X				
A vándorlási egyenleg rátája a megelőző népszámlálást követően	X	X	X	X	X	X	X
18 éves és idősebb korosztályból a legalább érettségizettek aránya	X	X	X	X	X	X	
Nem mezőgazdasági keresők aránya	X	X	X	X			
Az aktív kereső aránya (a teljes népességből)	X	X	X				
Ezer lakosra jutó lakások száma	X						
Televízió-előfizetők aránya		X	X				
Személyijövedelemadó-köteles jövedelem/állandó lakos				X	X	X	X
Összkomfortos lakások aránya				X	X	X	
Ezer lakosra jutó távbeszélő fővonalak száma				X			
Ezer lakosra jutó gazdasági szervezetek száma				X			
Munkanélküliségi ráta (fordított mutató)					X	X	X
Ezer lakosra jutó egyéni távbeszélők száma					X		
Ezer lakosra jutó működő társas vállalkozások száma					X	X	X
Ezer lakosra jutó szélessávú internet-előfizetők száma						X	X
Képzett munkaerő aránya							X
A megelőző 5 évben épített lakások aránya (a lakásállomány százalékában)							X

Forrás: az alapadatok forrása a népszámlálások kiadványai (https://library.hungaricana.hu/hu/collection/ksh_neda_nepszamlalások/), továbbá a TeIR Népszámlálási, valamint Történelmi adatbázisa.

Németh (2011) javaslata alapján minden időszakra hat, illetve hét kulcsváltozót választottunk ki⁶, amelyek eloszlásának vizsgálata után meghatároztuk azok szélsőértékeit (Boxplot diagram, illetve a standard normál eloszlás teszt segítségével, Sajtos–Mitev 2007), és főkomponens-elemzést futtattunk le. Utóbbival célunk az egyes vizsgált jelenségek súlyainak meghatározása volt, amelyek segítségével végül a következők szerint összegeztük, illetve sűrítettük a különböző mutatókat egy-egy relatív fejlettséget kifejező indexbe.⁷

⁶ „Konszenzusos eredmény, hogy a térszerkezeti differenciák lényege (az információtartalom 60–80%-a) megmagyarázható mindössze néhány kulcsnévelő felhasználásával” (Németh 2011).

⁷ Az egyes időszakokra vonatkozó főkomponens-elemzések minden esetben egy önálló, megfelelő statisztikai paraméterekkel – Kaiser–Meyer–Olkin (KMO-) mutatószám, Bartlett-teszt, megmagyarázott variancia stb. – jellemezhető főkomponens eredményeztek. Ez a tény is megerősíti az általunk meghatározott fejlődés/elmaradottság kumulatív jellegét.

$$KFI_{ik} = \frac{\sum_{j=1}^n S_{jk} * N_{ijk}}{\sum_{j=1}^n S_{jk}}$$

ahol KFI_{ik} : az i -edik település komplex fejlettségi indexe a k -adik évben, S_{jk} a j -edik mutató kommunalitása a k -adik évben, N_{ijk} az i -edik település j -edik mutatójának normalizált értéke a k -adik évben.

Az így létrehozott indexek adott évben a relatív települési pozícióit fejezik ki. A dinamikus megközelítés (fejlődés, leszakadás) igénye jogos, ugyanakkor jelen vizsgálat keretében csak a relatív pozíciók változása követhető nyomon.

A teljes (1960 és 2020 közötti) időszakot tizes csoportokra bontottuk fel, amit részben a népszámlálási adatok elérhetősége, részben pedig az időszak áttekinthetősége indokol. A legutóbbi (2022. évi) népszámlálás főbb adatai a tanulmány készítésekor még nem voltak elérhetőek, ezért bizonyos vizsgálati dimenziókat (különösen a képzettségre vonatkozót) egyéb forrásból pótoltuk. (A 18 éves és idősebb korosztályból a legalább érettségizettek aránya mutató 2001-ben és 2011-ben is szoros, szinte determinisztikus kapcsolat jellemzi a képzett munkaerő arányával⁸, így 2020-ban ezzel a változóval fejeztük ki a tudásdimenziót.)

A számítások során a települési szintet választottuk, ugyanakkor ezt a szintet számos változás érintette a vizsgált időszakban. (A szocializmus időszakában az összevonások, azt követően pedig a szétválások jellemzők. 1960-ban 3273, 2020-ban 3155 település volt hazánkban.) E probléma feloldása érdekében egy köztes időpont településállományát vettük alapul (1987: 3048 település), amelyet végig alkalmaztunk az elemzések során, ami nyilvánvalóan bizonyos mértékű információvesztéssel jár (a 2020. évi lehatárolásból a települések 3,4%-a esik ki, például az 1992-től önállóvá vált Berekfürdő Karcag részeként vesz részt végig az elemzésben), viszont a teljes időszak koherens vizsgálatához csak ezen települési besorolás áll rendelkezésre.

A települési szint alkalmazását a módosítható területi egység problémája miatt is választottuk (Dusek–Kotosz 2016), úgy véljük, hogy a területi szint jelentős térbeli heterogenitása mellett is képes a hosszú távú elmaradottságot, illetve társadalmi-gazdasági periferezáltságot megfelelően jellemezni, illetve olyan összefüggéseket feltárni, amelyek magasabb aggregátsági szinten nem feltétlenül jelennek meg.

A kutatási kérdések megválaszolása érdekében a leíró statisztikák mellett további területi statisztikai elemzéseket alkalmaztunk. Az útfüggőség vizsgálatokor elterjedt módszer a regresszióelemzés, ahol a független változók között történelmi tényezők, folyamatok jelennek meg (Percoco 2014, Combes et al. 2009, Maly 2016). A területi elmaradottság hosszú távú pályáit befolyásoló tényezők hatásait a bináris logisztikus regresszió segítségével teszteljük (Maly 2016) annak kimutatására, hogy a perifériára kerülés bekövetkezésének esélyét mely tényező és milyen valószínűséggel befolyásol-

⁸ A képzett munkaerő a Foglalkozások Egységes Osztályozási Rendszerének első három főcsoportja (1. Gazdasági, igazgatási, érdek-képviselési vezetők, törvényhozók; 2. Felsőfokú képzettség önálló alkalmazását igénylő foglalkozások; 3. Egyéb felsőfokú vagy középfokú képzettséget igénylő foglalkozások) alkalmazottainak részaránya az összes alkalmazottból.

ja. A második kutatási kérdés esetében feltáró tér-idő adatelemzési (exploratory space-time data analysis – ESTDA, Rey 2019) módszereket, globális és lokális Moran I-t, valamint a LISA (local indicators of spatial associations, térbeli kapcsolatok lokális mutatói) Markov-láncot alkalmaztunk (Anselin 1995). A felsorolt módszerekkel releváns válaszok adhatók az elmaradottság térbeli és időbeli fennmaradását (útfügges), valamint mobilitását érintő kérdésekre (Lehtonen–Tykkyläinen 2017). Kiegészítő vizsgálatként az összehasonlító elemzéseket az egyutas varianciaelemzés nemparaméteres verziójával, a Kruskal-Wallis H-próbával végeztük el (Soleman 2011). E módszer használatos akkor, ha a varianciaelemzés feltételei nem biztosítottak (például a normális eloszlás, a varianciahomogenitás, vagy a megfelelő mintaméret).

Az elemzések során a GeoDa 1.20, a Stata 16, valamint az IBM SPSS Statistics 26 programokat használtuk. Az adatok forrásai az Országos Területfejlesztési és Területrendezési Információs Rendszer (TeIR), valamint a népszámlálási kiadványok.

Eredmények

A hosszú távú összehasonlítás miatt minden vizsgált évben a települések alsó harmadát tekintettük elmaradottnak, társadalmi-gazdasági szempontból periférikusnak.⁹ Ezen lehatárolás alapján a települések közel 60%-a (1800 darab) érintett a vizsgált jelenség által. Az alkalmazott lehatárolás megfelelően mutatja meg a hazai válságtérsegek körvonalait. A Függelék F1. ábrán kirajzolódnak a klasszikus válságrégiók: a kiterjedt külső és belső perifériák, az „alföldiség” (Baranyi 2004), továbbá a társadalmi-gazdasági periferezáltság főbb sajátosságai: az aprófalvas jelleg, a jelentős „külterületiség” (tanyás térségek), határmentiség az ország- és a vármegyehatár esetében, a kedvezőtlen közlekedéscsoporthelyi elhelyezkedés, a centrumoktól való kisebb és nagyobb távolságok, valamint a koncentráció és a regionalizálódás. Emellett a kumulatív jelleg is megmutatkozik, az elmaradott települések kétharmada legalább három időpontban került az alsó harmadba.

Az eredményeket összevetettük a szocializmusbeli, valamint a rendszerváltoztatást követő időszakokra vonatkozóan a kedvezőtlen életkörülményekre és feltételekre, valamint az elmaradottságra irányuló főbb települési szintű kutatásokkal (Lackó 1975, Enyedi 1976, 1977, Beluszky–Sikos T. 1982, Valér 1984, Faluvégi 1995, Faluvégi–Típold 2009, Süli-Zakar–Lenkey 2014, Péntes–Demeter 2021). Az egyébként többféle módszertannal, több esetben váltakozó településkörön elvégzett vizsgálatok eredményei jelentős mértékű átfedést mutatnak jelen eredményeinkkel, annak ellenére, hogy a Függelék F1. ábrán megmutatkozó területi sajátosságok egy sokkal hosszabb, az 1960 és 2020 közötti időszakot jellemezznek. (A megállapítás csak az elmaradott települések kiterjedtségére vonatkozik, nem pedig az időbeli stabilitásra.)

⁹ A szakirodalom több módszert tartalmaz a lehatárolás küszöbértékeinek meghatározására, melyeket Péntes (2014) összegzi.

Különösen Enyedi (1976, 1977), illetve Lackó (1975) eredményeinek főbb vonalait egyeznek meg a vizsgált 60 év összesített elmaradottsági térszerkezetével, ami arra enged következtetni, hogy a perifériák térszerkezete erősen endogén jellegű.¹⁰ Az erős térbeli beágyazottság mellett a mobilitás is fellelhető, ezért a periférikus térségek időbeli változását előzetesen vármegyei szinten összegezzük. A vármegyék csoportosíthatók a vizsgált időszak végén megfigyelhető települési elmaradottsági arányok alapján. 2020-ban Baranya, Békés, Borsod-Abaúj-Zemplén, Hajdú-Bihar, Somogy és Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyékben a települések 40–73%-a tekinthető periférikusnak. Az érintett dél-dunántúli és az északkeleti vármegyék településeinek több mint fele számít társadalmi-gazdasági perifériának. Szabolcs-Szatmár-Bereg, Hajdú-Bihar és Békés vármegyékben a rendszerváltoztatásig csökkent az elmaradott települések aránya, míg a fennmaradó vármegyékben folyamatosan növekedett 1960 és 2020 között. Csongrád-Csanád, Heves, Jász-Nagykun-Szolnok, Nógrád, Tolna és Zala vármegyék többségében az elmaradottsági arány a rendszerváltoztatás évtizedére érte el a maximumát, majd csökkentek, és az időszak végén 20–30% közöttiek. A fennmaradó vármegyékben folyamatosan csökkent a periférikus települések részaránya, értékük 2020-ban 1 és 15% között szóródik (Függelék F3. ábra).

A települési szintű elmaradottság időállóságát magyarázó tényezők beazonosítása

Az első elemzéssel arra szándékozunk rámutatni, hogy a települési szintű elmaradottság időbeli-térbeli jellemzőit mely kezdeti jelenségek és tényezők alakítják, befolyásolják. Ehhez a bináris logisztikus regressziós modellt alkalmazzuk. A megmagyarázandó jelenséget egy bináris változó jelenti, ami azt fejezi ki, hogy az adott település periféria státusba került-e a vizsgált időpontokban (igen: $y=1$, nem: $y=0$). A bináris regresszió szerint a magyarázó változók a perifériára kerülés bekövetkezési valószínűségeit magyarázzák. A magyarázó változók értelmezése során a b_i paraméter az x_i változó egységnyi abszolút, ceteris paribus változásának a valószínűség logaritmusára gyakorolt parciális hatását jelzi, míg az $\exp(b_i)$ az x_i egységnyi abszolút növekedésének ceteris paribus hatását a bekövetkezés valószínűségére. Vagyis arra, hogy a magyarázó tényező változásával hányszor nagyobb a perifériára kerülés ($y=1$) valószínűsége.

Elsőként arra mutatunk rá, hogy az elmaradottság hosszú távú alakulását mely kezdeti sajátosságok, gazdasági és politikai folyamatok, valamint földrajzi tényezők befolyásolják. Ehhez az ismertetett jellemzők segítségével magyarázzuk meg az 1970

¹⁰ Ez nyilvánvalóan a lehatárolás módszeréből következik. Enyedi többváltozós módszerekkel 1739 elmaradott települést határolt le az 1970. évi adatok feldolgozásával, míg Lackó 2223, valamilyen szempontból kedvezőtlen feltételekkel rendelkező települést határozott meg. Mindkét besorolás az adott időszakra viszonylagosan objektív elmaradottsági lehatárolást hozott, szemben az általunk alkalmazott, inkább „technokratikus” megközelítéssel.

és 2020 közötti, időszakonkénti periferizáltságot és annak valószínűségét. Másodikként pedig az elmaradottság kezdeti időszakokra vonatkozó részmutatóinak hatását teszteljük, azaz azt, hogy mely (fejlettségi indexet alkotó) jelenségek tekinthetők kulcs tényezőnek az időtálló periferizáltság magyarázatában. Az egyes modellek illeszkedésének mértékét a Nagelkerke-féle R^2 -tel, illetve a helyesen becsült esetek arányával fejezzük ki.

Lehtonen (2015) szerint a térbeli és időbeli függőség a gazdasági-politikai folyamatokból, a térbeli kölcsönhatásokból és a társadalmi-gazdasági tényezők (például munkanélküliség, népesség) diffúziójából adódik, ami végül az útfüggő fejlődést idővel egész régiókra terjeszti ki. Ennek megfelelően az elemzéshez a következő változókat alkalmazzuk.

- Az 1960. évi fejlettségi indexet és a (logaritmizált) népességet vonjuk be mint a kezdeti feltételeket leíró változókat (és társadalmi-gazdasági tényezőket).
- A térbeli kölcsönhatásokat az adott település mikrotérségi környezetét kifejező mutatóval¹¹ mérjük.
- A gazdasági és politikai folyamatokat a fejlesztéspolitikai dummy-változókkal vesszük be az elemzésbe. Ezt az OTK-ban, illetve a vármegyei településhálózat-fejlesztési tervekben szereplő egyes kategóriák bevonásával fejezzük ki, ezen csoportosítás határozta meg a fejlesztési és fejlődési lehetőségeket a szocializmus időszakának nagy részében (Beluszky 1999, Rechnitzer–Smahó 2011).
- Emellett kontrolltényezőként a fekvés főbb euklidészi távolságait (Béctől, vármegyeszékhelytől), illetve a határ menti elhelyezkedést¹² vontuk be.
- További változókat is beemeltünk az elemzésbe (például Budapest távolsága¹³, a népességváltozás üteme stb.), de diagnosztikai okok miatt azok használatát végül elvetettük.

Az eredmények alapján, ha az *1960. évi fejlettségi szint* egy egységgel magasabb értéket vesz fel, 75,7 és 99,6%-kal csökkenti a perifériára kerülés valószínűségét 1970 és 2020 között. Az $\exp(b_i)$ értékek csökkentek a vizsgált időszakban, ugyanakkor még 2020-ban is jelentősek. Tehát a kezdeti fejlettségi szinthez tartozó koefficiensek azt mutatják, hogy a településicsapda-jelenség egyértelműen az útfüggő fejlődést jelent. A változó kifejezi a szocializmus hosszú évtizedének (Beluszky 1999) végére létrejött térszerkezetet, de endogén módon és közvetve ugyanúgy jelöli az ezt megelőző időszakok kedvezőtlen örökségét is (például az aprófalvas térségek esetén

¹¹ Ezt a kezdeti időszakra vonatkozó szomszédos fejlettségi értékek bevonásával fejezzük ki. Azt a települést tekintjük szomszédosnak, amellyel az adott város vagy község közös határszakasszal rendelkezik. A királynő szomszédosági mátrixot a GeoDa programmal állítottuk elő. A térben képletetett fejlettségi érték alkalmazható a regressziókban, mivel a becslés a maximum likelihood becslési technikán alapul.

¹² A határmentiséget az országhatártól 20 kilométeren belül értelmezzük.

¹³ A fővárostól való távolság hazánk fejlettségének fontos tagoló tényezője (Nemes Nagy 2009, Németh 2008). Az ezt kifejező változó viszonylag szoros kapcsolatban van a szomszédosági fejlettségi értékekkel, amely multi-kollinearitást okozott a modellben.

[Enyedi 1980, Beluszky–Sikos T. 2007], vagy a nyugat–kelet lejtőt [Demeter 2018] stb.) (3. táblázat).

3. táblázat

A települési elmaradottság időbeli stabilitását magyarázó bináris logisztikus regressziós modellek (1) (perifériatelepülések n=1016)

Binary regression models explaining settlement backwardness (1)
(periphery settlements n = 1016)

Megnevezés	1970	1980	1990	2001	2011	2020
Konstans	11,363***	12,911***	11,981***	7,277***	5,633***	4,675***
Kezdeti fejlettség (1960)	-5,573*** (0,004)	-4,052*** (0,017)	-3,135*** (0,044)	-2,387*** (0,092)	-1,656*** (0,191)	-1,415*** (0,243)
Népesség (1960)	-0,400*** (0,670)	-0,833*** (0,435)	-0,964*** (0,381)	-0,621*** (0,537)	-0,523*** (0,593)	-0,403*** (0,668)
Szomszédok fejlettsége (1960)	-4,149*** (0,016)	-4,156*** (0,016)	-3,286*** (0,037)	-2,832*** (0,059)	-2,453*** (0,086)	-2,443*** (0,087)
Bécs távolsága	0,360*** (1,434)	0,367*** (1,443)	0,296*** (1,345)	0,605*** (1,832)	0,510*** (1,665)	0,502*** (1,653)
Vármegyeszékhely távolsága	0,948*** (2,579)	0,637** (1,890)	0,929*** (2,531)	0,755*** (2,127)	0,863*** (2,370)	0,650** (2,196)
Határ menti elhelyezkedés	-0,134 (0,875)	-0,113 (0,893)	-0,080 (0,923)	0,301*** (1,351)	0,216** (1,241)	0,405*** (1,500)
KKFK	-2,500** (0,082)	-1,708* (0,181)	-1,746* (0,058)	-2,833*** (0,059)	-2,985*** (0,051)	-3,228*** (0,040)
KAK	-1,167*** (0,311)	-1,741*** (0,175)	-2,638*** (0,071)	-1,383*** (0,251)	-1,260*** (0,284)	-0,919*** (0,399)
AK	-0,809*** (0,445)	-1,052*** (0,349)	-1,003*** (0,367)	-0,762*** (0,467)	-0,395*** (0,674)	-0,243* (0,784)
RAK	0,744*** (0,475)	-0,820 (0,440)	0,555*** (0,574)	-0,323* (0,724)	-0,167 (0,846)	-0,075 (0,928)
Nagelkerke-féle R ²	0,515	0,507	0,475	0,444	0,398	0,340
Helyesen becsült esetek aránya	79,9	79,8	78,3	78,7	76,2	75,2

Megjegyzés: *** – 0,001 szign., ** – 0,01 szign., * – 0,10 szign. Az egyes cellákban található felső értékek a b_i paraméterek, míg a zárójelben található az exp(b_i) értékek. KKFK: az összevont közép- és felsőfokú központok dummy változója, KAK: a kiemelt alsófokú központok dummy változója, AK: az alsófokú központok dummy változója, RAK: a részleges alsófokú központok dummy változója.

A *szomszédosági mikrokönyezet* hatása kimagasló és határozott tényező a periferezált-ság időtállóságában, egységnyi növekedés a szomszéd települések fejlettségében míg 1970-ben 98,4, addig például még 2020-ban is 91,3%-kal csökkenti szignifikánsan a bekövetkezés valószínűségét. A térbeli kölcsönhatásokat kifejező változó többes hatást fejez ki. Egyrészt mutatja a területi elmaradottság (és fejlettség) regionalizáló-dását, a települések földrajzi bezáródását (lásd Lackó 1975, Enyedi 1977, Beluszky–

Sikos T. 2007, Péntes 2014), amelynek eredményeink szerint jelentős tartamhatása van. Másrészt, a terjedő és az elszívó hatásokat is közvetíti (Myrdal 1957, Kőszegfalvi 1979, Miklóssy–Rozsányi 1984). Emellett a főváros központú centrum-periféria viszonyokat is közvetíti, amelyek ugyanakkor közel sem egyértelmű lineáris lejtőt mutatnak. A főváros távolsága és a szomszédos kezdeti fejlettségi értékek kapcsolatát egy harmadfokú polinomiális függvény írja le a leghatékonyabban ($R^2=0,407$). Budapest mentén és a határ menti térségekben a távolság növekedésével csökken a fejlettség, a köztes terekben viszont korántsem egységes a kapcsolat. Végül, de nem utolsósorban, a területi útfüggést szabályozó tényezőként is felfogható (például az aprófalvas térszerkezet, vagy a magas külterületi népességszámú települések).

A *népességszám mutatója* szintén az elvártaknak (a települési lejtőnek) megfelelően alakul, a népesség egységnyi növekedése az elmaradottsági csapdából való kilépést segíti. Az $\exp(b_i)$ értékek szerint a hatások 33,0–61,9% között szóródnak, ezek alapján a szocializmus időszakában a településhierarchia mentén a fejlettség erősödik, ezt követően a népességszám szerepe csökken (feltehetően a regionalizálódási folyamatokkal összefüggésben). A népességszám nem mutat szoros kapcsolatot a fejlettségi állapottal¹⁴, országos keretben kissé ellentétes a két jelenség kapcsolata. (Nyilvánvalóan a települések népességszámának jelentős térbeli heterogenitása okozza ezt a hatást.) A kezdeti népességszám – a vizsgált 60 évben lezajló változások mellett – ugyan nem a társadalmi-gazdasági fejlettség legjelentősebb prediktora, de minden vizsgált évben szignifikánsan magyarázza a települési elmaradottság hosszú távú pályáit. Hasonlóak a részeredmények Németh (2008) többváltozós regresszió alapultó kutatása esetén is.

A *főbb centrumoktól való távolságfüggést kifejező változók* (Bécs, vármegyeszékhely) esetében a távolodás nagy hatásokkal magyarázza a társadalmi-gazdasági perifériára sodródást 1970 és 2020 között, különösen a vármegyeszékhelyek vonatkozásában (89,0–157,9%). Bécs – egyébként is jelentős és tartós – szerepe a rendszerváltoztatást követően erősödik. A fejlettségi tagolódás ezen – nehezen, vagy egyáltalán nem módosítható – determinánsai magasabb területi aggregátsági szinten legalább egy évszázadon keresztül hatnak (Győri 2006, Győri–Mikle 2017, Demeter 2018). Elemzésünk a jelentős térbeli heterogenitás ellenére az egész országra vonatkozóan megerősítette a települési jellemzőket a vizsgált hat évtizedben.

A *határ menti elhelyezkedés* a fejlődésben időben és térben is összetett, és az utóbbi egy évszázadban bizonyos értelemben útfüggő helyzetet mutat (Baranyi 2004, Gorzelak 2006, Süli-Zakar–Lenkey 2014, Péntes 2020). A határmentiség eredményeink alapján a rendszerváltoztatást követően válik szignifikáns perifériaképző elemmé (feltehetően a globalizációs folyamatok hatására). A jelenség oka összetett, egyrészt a határmentiséget áttételesen fejezik ki a távolságmutatók, másrészt a szomszédok

¹⁴ A Pearson-féle korrelációs együttható értéke +0,434, $p < 0,01$ mellett.

fejlettsége (emiatt feltételezhető az interakciós hatás) és a határtérség elhelyezkedése is lényeges tényező (Pénzes 2020).

A többi változó kontrollja mellett a legnagyobb hatást – a gyakorlatban megvalósult fejlesztéseknek megfelelően (Enyedi 1980, Beluszky 1999, Germuska 2002, Rechnitzer–Smahó 2011) – az összevont közép- és felsőfokú központok (KKFK) jelenléte biztosítja.¹⁵ A korábbi alsófokú (AK) és kiemelt alsófokú központok (KAK) dummy-jai többségében szignifikánsan, és a perifériaellen ható tartós tényezőként szerepelnek, míg a részleges kiscetrumok (RAK) több esetben ellentétes előjellel és/vagy nem szignifikánsan jelennek meg a regressziós modellben, minden időszakban. Utóbbi településcsoport az elemzés szerint nem (volt) képes tényleges központi funkciót betölteni. Már a kezdeti időszakban számos kritika érte a településkategória „létét”, egyrészt a „rapszodikus” és a nem egységes elveken alapuló lehatárolás (és tényleges fejlesztés), másrészt a gyenge társadalmi-gazdasági kimenetek és gazdaságszervező funkciók miatt (ipar, infrastruktúra stb.) (Kovács 1978, Kőszegfalvi 1978, Enyedi 1980, Tóth–Csatári 1983). Megjegyezzük, hogy utóbbi megállapítás több kiemelt alsófokú központ esetén is megállja a helyét, például Cigánd, Nagyecsed, Ricse és Nagyrábé legalább öt időpontban a periférián rekedt. (A településkategória tekintetében Molnár et al. [2011] hasonló eredményeket közöltek.) Utóbbi települések esetén a kezdeti fejlettségi szint mellett nyilvánvalóan a térszerkezeti sajátosságok szignifikáns befolyásoló tényezők az elmaradottság térbeli és időbeli függésében. Az eredmények alapján megállapítható, hogy az alsófokú központok jelentős része¹⁶ hosszú távon nem tudta/tudja (kis-) centrumfunkcióját betölteni a periférikus nagytérségekben (Dél-Dunántúlon, Észak-Magyarországon), valójában csak a korábbi, legalább középfokú központok jelenléte biztosítja térbeli fejlettséget stabilizáló – időtálló – szerepet. (Erre utal részben az is, hogy az alsófokú- és a részleges alsófokú központok $\exp(b_i)$ értékei folyamatosan csökkennek.)

Az ismertetett – alsófokú központokat érintő – jelenség alapvetően térszerkezeti, a városiányos térségek megléte, a településközi együttműködések gyengése, a kis- és nagyközpontok korlátozott túlsorduló hatásai, a keleti és a délnyugati határ menti elhelyezkedés mind nehezítik az elmaradottsági csapdából való kilépést (Lackó 1975, Enyedi 1977, Izsák et al. 2011, Tóth–Nagy 2013, Egri 2022). Fontos továbbá kiemelni, hogy napjainkra – a globális hatásokra kialakuló térszerkezeti változások hatására – több esetben (főleg a világgazdaságba leginkább beágyazott terek esetén) a korábbi besorolás elvesztette fejlettségdifferenciáló szerepét (Egri–Tánczos 2023).

A bináris logisztikus regressziót emellett lefuttattuk az egyes részindexek bevonásával is, választ keresve arra a kérdésre, hogy a kezdeti változók közül melyik az,

¹⁵ Az összevonás mellett azért döntöttünk, mert kettő középfokú központ kivételével az összes magasabb rendű központ egyszer sem került az elmaradott kategóriába. A középfokú központok közül csak a korábban részleges csoportba besorolt Abádszalók elmaradott (öt időpontban), míg Ózd (középfokú központ) 2020-ra kerül az első harmadba, besimulva vonzáskörzetébe.

¹⁶ A legalább négy alkalommal elmaradottnak számító alsófokú központok aránya közel 25%.

amelyik tartósan is meghatározza a települési elmaradottság hosszú távú valószínűségét (4. táblázat). Az eredmények alapján a települési szintű periferezáltságot befolyásoló tényezők közül a legjelentősebbnek a máig szignifikánsan ható a tudásdimenzió számít, emellett még az infrastrukturális fejlettséget kifejező, a fürdőszobával, mosdófülkével ellátott lakások aránya jelentős „védőfaktor”. Pénzes et al. (2018) rámutatnak a rendszerváltoztatást követő időszak iskolázottságának és a területi fejlettségnek összességében együtt mozgó, de cizellált kapcsolatára. Eredményeink túlmutatnak ezen összefüggéseken, alapvetően a tudás térbeli koncentrációjára és kumulálódására utalnak, amelyek a korszerkezeti változások ellenére is útfüggést okozó és befolyásoló tényező a vizsgált időszakban. A többi tényező hatása inkább marginális, viszont a perifériára kerülés szempontjából többségében szignifikáns, többségében egészen 2020-ig.

4. táblázat

**A települési elmaradottság időbeli stabilitását magyarázó
bináris logisztikus regressziós modell (2) (perifériatelepülések n=1016)**

Binary regression model explaining settlement backwardness (2)
(periphery settlements n = 1016)

Megnevezés	1970	1980	1990	2001	2011	2020
Mezőgazdasági keresők aránya	0,107*** (1,113)	0,103*** (1,109)	0,077*** (1,080)	0,051*** (1,052)	0,046*** (1,047)	0,040*** (1,041)
18 éves és idősebb korosztályból a legalább érettségizettek aránya	-0,770*** (0,463)	-0,759*** (0,468)	-0,739*** (0,478)	-0,597*** (0,550)	-0,550*** (0,577)	-0,481*** (0,618)
A vándorlási egyenleg rátája a megelőző népszámlálást követően	-0,009*** (0,991)	-0,009*** (0,991)	-0,009*** (0,991)	-0,007*** (0,993)	-0,006*** (0,994)	-0,005*** (0,995)
Fürdőszobával, mosdófülkével ellátott lakások aránya	-0,451*** (0,637)	-0,374*** (0,688)	-0,330*** (0,719)	-0,288*** (0,750)	-0,250*** (0,779)	-0,193*** (0,824)
Az aktív keresők aránya (a teljes népességből)	-0,017*** (0,983)	0,001 (1,001)	-0,001 (0,999)	-0,025*** (0,976)	-0,018*** (0,982)	-0,018*** (0,982)
Ezer lakosra jutó lakások száma	-0,006*** (0,994)	-0,002* (0,998)	-0,002* (0,998)	-0,005*** (0,995)	-0,001 (0,999)	-0,004*** (0,996)

Megjegyzés: *** – 0,001 szign., ** – 0,01 szign., * – 0,05 szign. Az egyes cellákban található felső értékek a b_i paraméterek, míg a zárójelben található az exp(b_i) értékek. A regressziós paraméterek egyváltozós bináris logisztikus regressziók eredményei.

Az eredmények robusztusságát vizsgálva a bináris logisztikus regressziókat lefutattuk úgy is, hogy a települések elmaradottnak tekinthető felét vettük perifériának ([Internetes melléklet M1. és M2a-b. táblázat](#)). Az új eredmények ezeket egyértelműen megerősítették. Nyilvánvaló eltérések vannak (például az eredeti modellben a kezdeti fejlettség exp(b_i) paramétere 2020-ban 0,243, míg a kiegészített perifériakör esetén 0,321), de az együttthatók trendjei nem igazán változnak. Ugyanakkor a rész-

leges alsófokú központok ezen nagyobb periférikus települési mintában már szignifikánssá és a perifériára kerülés valószínűségét csökkentő tényezővé „válnak” hosszú távon is. Ezen jelenség rámutat az elmaradottsági térszerkezet térbeli heterogenitására. Hasonlóak az általános összefüggések az egyes részmutatók regressziói esetében is, nincsenek jelentős változások a periféria korábbi lehatárolásához képest.

A bináris logisztikus regresszió eredményei egyértelműen megerősítik a korai szocializmusra jellemző társadalmi-gazdasági jellemzők máig ható kumulatív jellegét. Összességében a regressziós eredmények rámutatnak továbbá arra is, hogy a különböző földrajzi tényezők és a kora szocializmusbeli társadalmi-gazdasági mutatók hosszú évtizedek óta ha nem is feltétlenül szoros korrelációban, de mindenképpen interakciós hatásban állnak egymással, így téve endogénné a fejlettség szerinti térszerveződést. A periféria helyzetet leginkább befolyásoló, hosszú távú determinánsnak a helyzeti centrum-periféria pozíció, a kezdeti, valamint a szomszédsági fejlettség, illetve a képzettség számít.

Az elmaradottság térbeli-időbeli függősége a szomszédsági kapcsolatok alapján (1960–2020)

Ezen elemzéssel alapvetően a perifériák térbeli és időbeli dinamikájának és/vagy fennmaradásának kimutatását céloztuk meg. Emellett az elmaradottság térbeli „gyökereire” szándékozunk rámutatni, vagyis a földrajzi keretek között értelmezett periférikus útfüggőségre. Azt feltételezzük, hogy a szignifikáns földrajzi zárványokban eltöltött idő alapvetően befolyásolja az érintett települések társadalmi-gazdasági lejtőn való elhelyezkedését, illetve halmozottan hátrányos pozícióját.

Elsőként a Global Moran I-t határoztuk meg a különböző időszakokra, amelyhez a 15 legközelebbi szomszéd alapú mátrixot hoztuk létre, inverz távolságot alkalmazva. Ez utóbbi megoldást a Tobler (1970) által megfogalmazott, a földrajz első törvénye miatt (a távolság csökkenő térbeli hatása)¹⁷ választottuk.

A főbb térszerkezeti változások miatt a globális és lokális megközelítés is a rendszerváltoztatást követő időszak erőteljesebb regionalizálódását mutatja (Beluszky 1999, Péntes–Demeter 2021) (5. táblázat). Ugyanakkor a területi fejlettség jelentős időbeli és térbeli stabilitását egyértelműen megerősíti a szomszédsági hasonlóság jellegét és mértékét kifejező Local Moran I értékeken lefuttatott korrelációelemzés. Az időszakok közötti korrelációs együtthatók erősek, pozitívak és magasan szignifikánsak (minden esetben 0,8 feletti a Pearson-féle korrelációs együttható), vagyis a szomszédsági térszerveződés hosszabb távon is inkább stabilnak tűnik. Mindez annak függvényében is figyelemre méltó, hogy a rendszerváltoztatás előtti és utáni időszakban a területi elmaradottság térbeli dimenziója eltérő (településhierarchia vs. regionalizálódás, Beluszky 1999).

¹⁷ „Minden összefügg minden mással, de a közeli dolgok jobban összefüggenek, mint a távoli dolgok” (Tobler 1970).

5. táblázat

A települési fejlettség térbeli autokorrelációjának globális és lokális jellemzői
Global and local spatial autocorrelation features of settlement development

Év	Moran-féle I	Z-érték	Szórás (I)	Időszak	Pearson-féle r
1960	0,3585***	55,4899	0,0065	–	–
1970	0,4145***	64,1543	0,0065	1960–1970	0,867***
1980	0,3684***	55,6519	0,0066	1970–1980	0,864***
1990	0,3787***	58,4232	0,0065	1980–1990	0,856***
2001	0,5734***	88,9350	0,0065	1990–2001	0,837***
2011	0,5762***	89,5701	0,0064	2001–2011	0,944***
2020	0,5774***	89,6298	0,0064	2011–2020	0,909***

Megjegyzés: a Pearson-féle korrelációs együttható az évenkénti Local Moran I értékek közötti kapcsolatokat mutatja. Alkalmazott súlymátrix: 15 legközelebbi szomszéd, inverz távolsági súlyt alkalmazva. *** – 0,001 szinten szignifikáns. A $-1/(N-1)$ értéke minden esetben $-0,0003$.

A térbeli fennmaradást szintén megerősíti a – 18 288 megfigyelést tartalmazó – paneladatokon alapuló LISA Markov-lánc is. A lánc a Moran szórásdiagram négy kvadránsa – beemelve a nem szignifikáns kategóriát is – közötti mozgást mutatja be a vizsgált időszakban (6. táblázat).

6. táblázat

A települési fejlettség LISA Markov-lánca, 1960–2020
LISA Markov chain of settlement development, 1960–2020

Megnevezés	Nem szignifikáns	HH	HL	LH	LL	Esetszám
Nem szignifikáns	0,802	0,065	0,023	0,016	0,094	9 241
HH	0,112	0,867	0,000	0,028	0,000	3 444
HL	0,230	0,001	0,517	0,000	0,251	744
LH	0,240	0,408	0,000	0,352	0,000	375
LL	0,162	0,000	0,035	0,000	0,803	4 484
Kezdeti eloszlás	0,505	0,188	0,041	0,021	0,245	–
Ergodikus eloszlás	0,497	0,192	0,045	0,023	0,243	–

Megjegyzés: Az alkalmazott súlymátrix a 15 legközelebbi szomszédon, illetve inverz távolságon alapul. Az átmenet-valószínűségek esetén az 1,0-tól való esetleges eltérés a kerekítésből adódik. HH – magas-magas, HL – magas-alacsony, LH – alacsony-magas, LL – alacsony-alacsony.

1960 és 2020 között a térbeli klaszterek túlsúlya jellemző mind a kezdeti időszakban, mind hosszabb távon (6. táblázat, kezdeti eloszlás sor). A szignifikánsan magas fejlettségű települések esetén, ahol a szomszédságban is magas a fejlettség (HH: high-high), az időbeli és térbeli stabilitás nagyobb (86,1%), míg az alacsony saját és szintén alacsony fejlettségű szomszéd terek (LL: low-low) is közel hasonló arányban mutatnak helyben maradást (80,3%). A térbeli transzformáció további fontos jellemzője, hogy 1960 és 2020 között a két blokk között nem volt (szignifikáns) átjárás. Tehát a fejlettségben megmutatkozó tér-idő centrum-periféria viszonylat határozott és stabil a vizsgált hat évtizedben. Így, a települési fejlettség térbelisé-

gében, szomszédságon alapuló térszerveződésében többségben okkal feltételezhetjük a kumulatív okság (Myrdal 1957) térben is megnyilvánuló jelenségét. Vagyis az elmaradottak és a fejlettek jelentős többsége térben, időben bennragad saját pozíciójában, így a rendszerváltoztatás ellenére hazánk fejlettségi/elmaradottsági térszerkezete viszonylag stabil.

A Markov-modellben a nyilvánvaló dinamika is megfigyelhető, a térbeli outlier térségek (HL: magas saját fejlettség – alacsony fejlettségű szomszédok, LH: alacsony települési fejlettség – magas szomszédos fejlettség) mobilitásában mind a terjedési, mind a visszahúzó hatások megmutatkoznak. A HL települések szerény többségben helyben maradnak, ugyanakkor viszonylag jelentős mértékben (25,1%-os valószínűséggel) a szomszédsági szintnek megfelelően viselkednek, vagyis a perifériákat növelik. Ezen jelenségek főként a korábban említett periferikus nagytérségekben (Északkelet-Magyarország, Dél-Dunántúl) fordulnak elő. Az LH csoport mozgása hasonlóképpen működik, főként a centrumterek bővülése jellemző. Ezen terjedési hatás sokkal erőteljesebb (40,8%), mint a periferezálódás növekedése. Különösen a főváros és a nagyvárosok esetében látványos ezen térbeli terjedés (agglomerálódás). A szignifikáns visszahúzó hatások (HH→LH, LL→HL) csekély valószínűséggel fordulnak elő, míg előbbi a korábbi ipari-energetikai tengely keleti országrészén jelenik meg, addig utóbbi az északnyugati országrész kistelepüléseit érinti. Vagyis ez a mobilitástípus alapvetően a térszerkezeti változások következtében válik láthatóvá.

Emellett a dinamikus mozgások a nem szignifikáns terek esetében is megtalálhatók. Vagyis a viszonylagos fennmaradás mellett a rendszer átalakulása is többékevésbé konstansnak tekinthető, a centrumok és a perifériák kismértékű (újra)termelődése, változása is fellelhető a vizsgált tér-idő keretben. A vizsgált időszakban megfigyelhető mobilitás alapján a kezdeti eloszlás és az elméleti, hosszú távú nyugvópont (egyensúlyi állapot) nagyon közel van egymáshoz, így jelentős elmozdulás már nem várható a centrumok és a perifériák eloszlásában.

Végül, de nem utolsósorban szükséges megjegyeznünk, hogy a Markov-lánc nem igazolja teljes mértékben az útfüggőség elméletét sem a centrumok, sem a perifériák vonatkozásában. David (1994) szerint az útfüggő folyamatok egy olyan Markov-lánccra hasonlítanak, amely több elnyelő állapottal¹⁸ rendelkezik. Ezen mátrix esetén egyik állapot (valószínűség) sem éri el az 1-et, ugyanakkor a HH és az LL terek erőteljesen közelítenek ebbe az irányba.

Kiegészítésként a perifériák lokális tér-idő egyenlőtlenségeit ismertetjük a Függelék F2. ábrán. Az ábra megmutatja a települések szignifikáns alacsony-alacsony (LL) mintázatának időbeli stabilitását. A Függelék F2. ábra az F1. ábra térben kisimított változata, amely egy sokkal „szervesebb” térszerveződést mutat a vizsgált időszak-

¹⁸ Elnyelő állapot esetén a mátrix valamelyik cellájában a mobilitás valószínűsége (p_{ij}) 1.

ban.¹⁹ Az elmaradottság magterületei sokkal határozottabban (és időben stabilabban) jelennek meg, megerősítve az ordinális regresszió által kimutatott eredményeket, valamint a kumulatív folyamatok által kialakított útfüggést.

A térben és időben leginkább bezáródott magtérsegek a következők: a Cserehát, a Bodrogek és a Rétköz, az északkeleti és keleti határ menti zóna, a Sárrét vidéke délen kiegészülve Sarkadig és északon Debrecenig, a Zselic vidéke, az Ormánság, Belső- és Külső-Somogy, a Tisza-völgy Törökszentmiklós és Tiszaújváros közötti része, valamint a Nyíregyházától keletre lévő Szabolcs-Szatmár-Bereg vármegyei települések.

A térbeli közelségen alapuló perifériák ezen módszer szerint nem tekinthetők egységesen homogénnek a térben. Az elmaradottság magterületei nem elszigetelten, mozaikosan jelennek meg az országban, körülöttük világos területi átmenetek figyelhetők meg, egyfajta inverz centrum-periféria területi mintázattal. Főként a klasszikus válságrégiók körül – ha nem is koncentrikus körként megjelenve – a magterületektől távolodva egyre kevésbé bezáródott települési csoportok találhatók.

Az elmaradottság és a bezáródás jelenségét a Kruskal–Wallis H-teszttel validáltuk, ami az esetek 90,7%-ában az LL kategóriák időbeli előfordulásának megfelelő szignifikáns különbséget mutat a települési fejlettségben.²⁰ Vagyis azon települések, amelyek hétszer kerülnek szignifikáns alacsony-alacsony kategóriába, jóval halmozottabb többdimenziós problémák jellemzik, mint azokat, akik egyszer-kétszer, vagy éppen egyszer sem ([Internetes melléklet M3. táblázat](#)). Összességében ennek megfelelően az elmaradottság halmozott ördögi körei is térben különböző intenzitással jelennek meg, a térbeli és időbeli bezáródásnak megfelelően.

Összefoglalás

Tanulmányunkban alapvetően a hazai elmaradottsági térszerkezet endogenitása, illetve tartós fennmaradása mellett érvelünk. Elemzéseinkkel a területi kohézió és a hazai periferezáltság megértéséhez szándékozunk hozzájárulni, és alapvetően arra a kérdésre keressük a választ, hogy a térbeli és az időbeli folyamatok miként alakítják az elmaradottság hosszú távú térszerkezetét hazánkban. Térbeli kutatásunk során egyrészt az elmaradottság tartósságát befolyásoló tényezők beazonosítását, másrészt a társadalmi-gazdasági perifériák térbeli és időbeli fennmaradásának ismertetését céloztuk meg.

¹⁹ A kapcsolódó vizsgálat esetén újra felhívjuk a figyelmet, hogy itt alapvetően a földrajzi közelségen alapuló térszerveződésen van a hangsúly. A közelhatásokon alapuló, illetve az egyszerű elmaradottság (Függelék F1. ábra) különbségét megfelelően mutatják például a dél Békés vármegyei települések. Míg a települések a Függelék F2. ábrán három-négy alkalommal kerülnek szignifikáns földrajzi zárványba, az F1. ábrán viszont a települések fele legalább ötször-hatszor kerül elmaradott kategóriába. Vagyis a térbeli bezáródásnak világos történeti előzményei vannak.

²⁰ Minden alkalmazott változóval lefuttattuk a tesztet, és a 460 páronkénti kapcsolatból 417 bizonyult legalább 0,10 szinten szignifikánsnak.

A szocializmus időszakában megfigyelhető a perifériára való bezáródás negatív jelensége összekapcsolható az útfüggőséget okozó folyamatokkal (ágazati szerkezet, társadalmi rutinok, az elsüllyedt költségek, az agglomerációs előnyök hiánya stb.), amelyek mögött és mellett az állami és a vármegyei szintű visszafejlesztés gyakorlata állt. Az időszak elszívó hatásai kumulatív és önerősítő folyamatokat, ördögi köröket hoztak létre, gyakorlatilag teljes foglalkoztatás mellett. A szocializmus időszakának vármegyei szintű kiegyenlítődése ellenére (Nemes Nagy 1998, Beluszky 1999) a településhierarchia mentén a különbségek jelentősen nőttek és fennmaradtak. Eredményeink alapján feltételezhetjük, hogy a módosított Williamson-hipotézis (Nemes Nagy 2009) települési szinten eltérő mintázatú, ugyanis a szocializmus időszakának jelentős részét konvergencia helyett divergencia jellemezte. A rendszerváltoztatást követően a globalizáció – természetéből fakadóan – önerősítő folyamatai felerősítették a területi különbségeket, mélyítették a települési szintű periferezáltságot. A különböző térbeli szabályozó terek (lokális, regionális, állami, szupranacionális) elmaradottságot befolyásoló folyamatai rámutatnak a vizsgált jelenség multiskaláris jellegére. A hazai területi elmaradottságot érintő evolúciós folyamatok megfelelően kapcsolódnak Kühn (2014) többdimenziós periferezálódás fogalmához.

A települések elmaradottsági pályáit magyarázó modellek megerősítik a kumulatív folyamatokon alapuló útfüggőséget, és legjelentősebb meghatározói a következők: a helyzeti centrum-periféria pozíció, a kezdeti fejlettség, a „többjelentésű” mikroterületi környezet, a népességszám, a képzettségi szint, valamint a nagyobb városok jelenléte. Az elemzések emellett rámutatnak arra, hogy a korábbi alsófokú központok területi hatása heterogén, és a periférikus nagytérségekben tartós (kis)centrum szerepkörük egyértelműen megkérdőjelezhető. Mindez a térszerkezeti problémák tartós fennállását vetíti előre. Emellett a nagycentrumok térbeli szerepkörre is korlátozottnak tűnik, a vizsgált időszakban ugyanis a nagyobb léptékű terjedő hatások történelmi hiánya feltételezhető. Enyedi György már az 1970. évi adatok feldolgozása során felhívja a figyelmet Miskolc és vonzáskörzetének térbeli ellentmondására, mivel a fejlett és az elmaradott térségek közötti feszültség Magyarországon itt a legnagyobb. Ha nem is ennyire erős körvonalú, de hasonló jelenség tapasztalható Pécs, Kaposvár, Nagykanizsa, valamint Zalaegerszeg és mögöttes területeik (hinterland) esetén (Enyedi 1976, 1977). Lackó (1975) a kisebb ipari városok (Kazincbarcika, Ózd, Mátészalka stb.) szigetszerű kiemelkedését mutatja ki – egyfajta „sivatagi katedrálisokként” – az elmaradott térségek környezetében. Tóth–Nagy (2013) a megyei jogú városok és vonzáskörzeteik 2011. évi kapcsolatát elemezték, a versenyképesség triadikus felbontásának módszerével. A jelen elemzés elmaradott településeinek több mint 70%-át magában foglaló Észak-Magyarország, Észak- és Dél-Alföld, valamint Dél-Dunántúl nagyvárosai és vonzáskörzetei többségben nem támogatják egymást, a versenyképes városok általában versenyképtelen agglomerációkkal társulnak. Számos eredmény csupán a lokális jellegű együttműködések jelzi (Pénzes 2013, Egri 2020). Izsák et al. (2011) tartalomelemzés segítségével ismertet-

ték az 1971. és a 2005. évi Országos Területfejlesztési Konceptió főbb egyezőségeit, területi problémáit, és arra hívják fel a figyelmet, hogy a településhálózatot érintő legjelentősebb gondok nem változtak: a városhálózat periferiáinak megléte, a gyenge településközi kapcsolatok, az elérhetőségi problémák mindkét évben jellemzők. A 2013. évi Országos Fejlesztési és Területfejlesztési Konceptió [3] továbbra is megerősíti e problémák megoldásának igényét és az átfogó célokat.

A térbeli közelség szerepe tartósan bizonyul a vizsgált időszak periferizálódási folyamataiban, annak ellenére, hogy a rendszerváltoztatást megelőzően és követően az elmaradottság térbeli dimenziói jellemzően eltérnek egymástól. Véleményünk szerint a földrajzi közelségek ismerete és vizsgálata nélkül nem értelmezhető a vizsgált jelenség, mert annak szerves része. A LISA Markov-lánc elemzése alapján mind a centrumok, mind a periferiák igen stabil térbeli mintázatúak a vizsgált időszakban, jelezve a térszerkezet erőteljes endogenitását. A LISA Markov-lánc eredményei ugyan nem jeleznek útfüggő fejlődést sem a centrum, sem a periferiák esetében, irányuk viszont egyértelműen a magas fennmaradást és az alacsony mobilitást jelzik.

Lokális elemzéseink alapján a hazai települések megkülönböztethetők térbeli és időbeli függőségük alapján, vagyis besorolhatók a földrajzi közelségen alapuló periferikus zárványokban való részvétel időbelisége alapján. Ezen két dimenzió és interakciójuk „többsebességes” periferiákat alakítottak ki a hazai térben, amelyek a körkörös kumulatív folyamatok (ördögi körök) térben heterogén és szignifikáns jelenlétét igazolják. Így lokális elemzéseink megerősítik a periferikus fejlődésnek nemcsak az útfüggését, hanem a helyfüggését is. Ezen komplex jelenség alapvetően nehezíti meg a magasabb aggregátságú terület egységek (járások, vármegyék, régiók) útteremtési lehetőségeit – különösen Kelet- és Délnyugat-Magyarországon –, és fejlődését továbbra is erősen függővé teszik a külső erőforrásoktól.

Elemzéseink rámutatnak arra, hogy a területfejlesztési beavatkozások során figyelmet kell fordítani a térbeli és időbeli függőségekre, amelyek nyilvánvalóan befolyásolják a fejlesztési akciók sikerességét és megnehezítik (bonyolítják) a helyi problémák gyors megoldását (Lehtonen 2015, Farkas–Kovács 2018). Például a napjainkban társadalmi-gazdasági és infrastrukturális szempontból kedvezményezett és jelentős munkanélküliséggel sújtott Berekböszörmény és Kunmadaras a vizsgált időszakban eltérő utat jártak be.²¹ Míg előbbi Nagyvárad vonzáskörzetéhez tartozott a Trianoni Békeszerződés előtt, a vizsgált időszakban végig az alacsony-alacsony kategóriában volt, addig utóbbi a Tisza-tó menti LL térség „négyeszer” és ingadozó teljesítményű periferiája. A két fejlődési út két külön helyalapú fejlesztési stratégia alkalmazását teszi szükségessé, amelyek túllépnek az ismertetett, valamint a város-vidék megkülönböztetésen alapuló (például a LEADER²², a Magyar Falu), a tér-idő szem-

²¹ A lehatárolás [2] alapján történt.

²² A LEADER program az Európai Unió vidékfejlesztési politikájának része. A program neve: közösségi kezdeményezés a vidék gazdasági fejlesztése érdekében (Liaison Entre Actions pour le Développement de l'Economie Rurale – LEADER).

pontokat mellőző megközelítéseken. Egyetértve Farkas–Kovács (2018) megállapításaival, a hazai társadalmi-gazdasági perifériák többségében nem várható el a csupán endogén erőforrásokon alapuló önerős fejlesztés. Az állami és egyéb magasabb szintű szerepvállalás elengedhetetlen bizonyos területeken (például a cigány népesség felzárkóztatása, nagyobb léptékű infrastruktúrafejlesztés). Utóbbira példa a több EU-s pénzügyi tervezési ciklusban megjelenő „Kelet-Lengyelország fejlesztése” operatív program, amely öt, döntően keleti határ menti régió fejlesztését célozza meg (Gorzalak [2006] Lengyelországot érintő „keleti fal”).

A tanulmány globális és lokális statisztikákon alapul, ugyanakkor a helyfüggő fejlesztési javaslatok megalapozása érdekében a téma további, helyi esettanulmányokkal való kiegészítése indokolt.

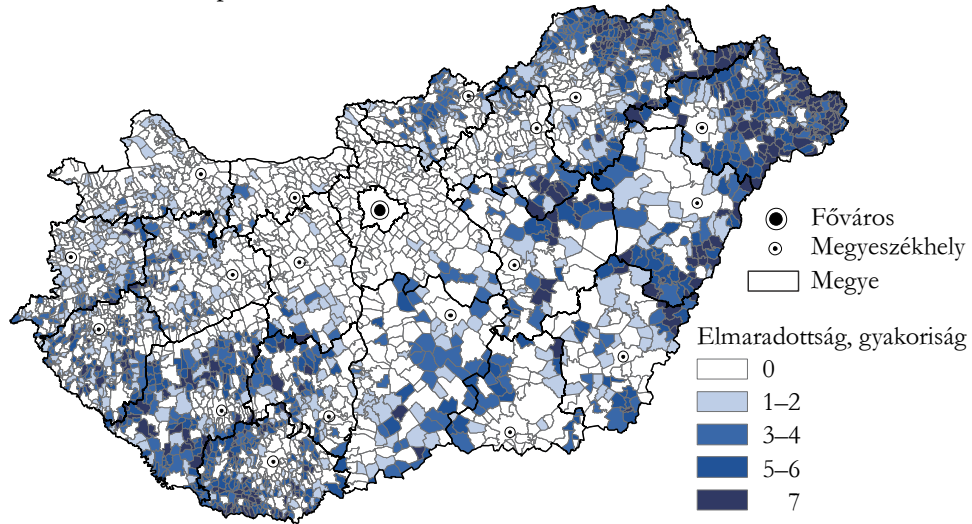
Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült. A szerző ezúton köszöni meg az anonim lektorok értékes szakmai észrevételeit és tanácsait.

Függelék

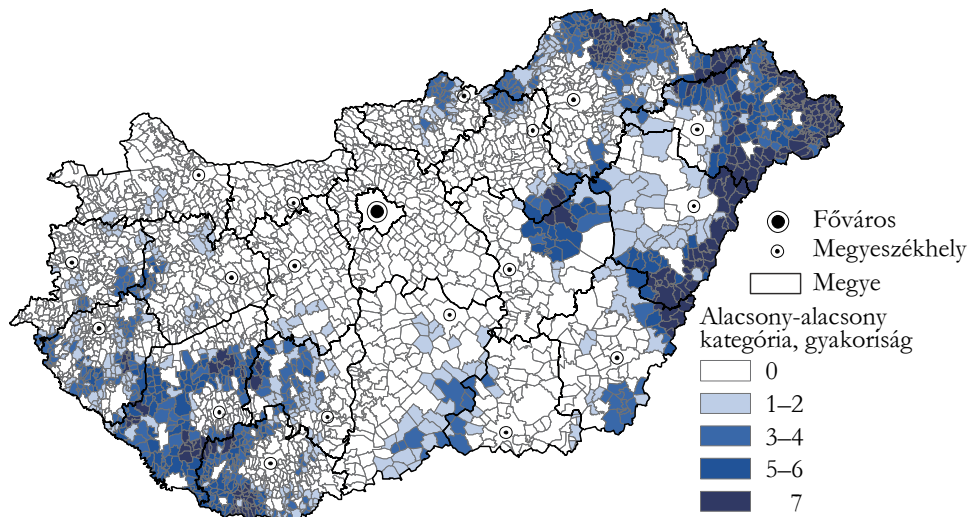
F1. ábra

A települési elmaradottság fennmaradása (a települési rangsor alsó harmadában való előfordulás gyakorisága alapján, 1960–2020)
The persistence of settlement backwardness (1960–2020)

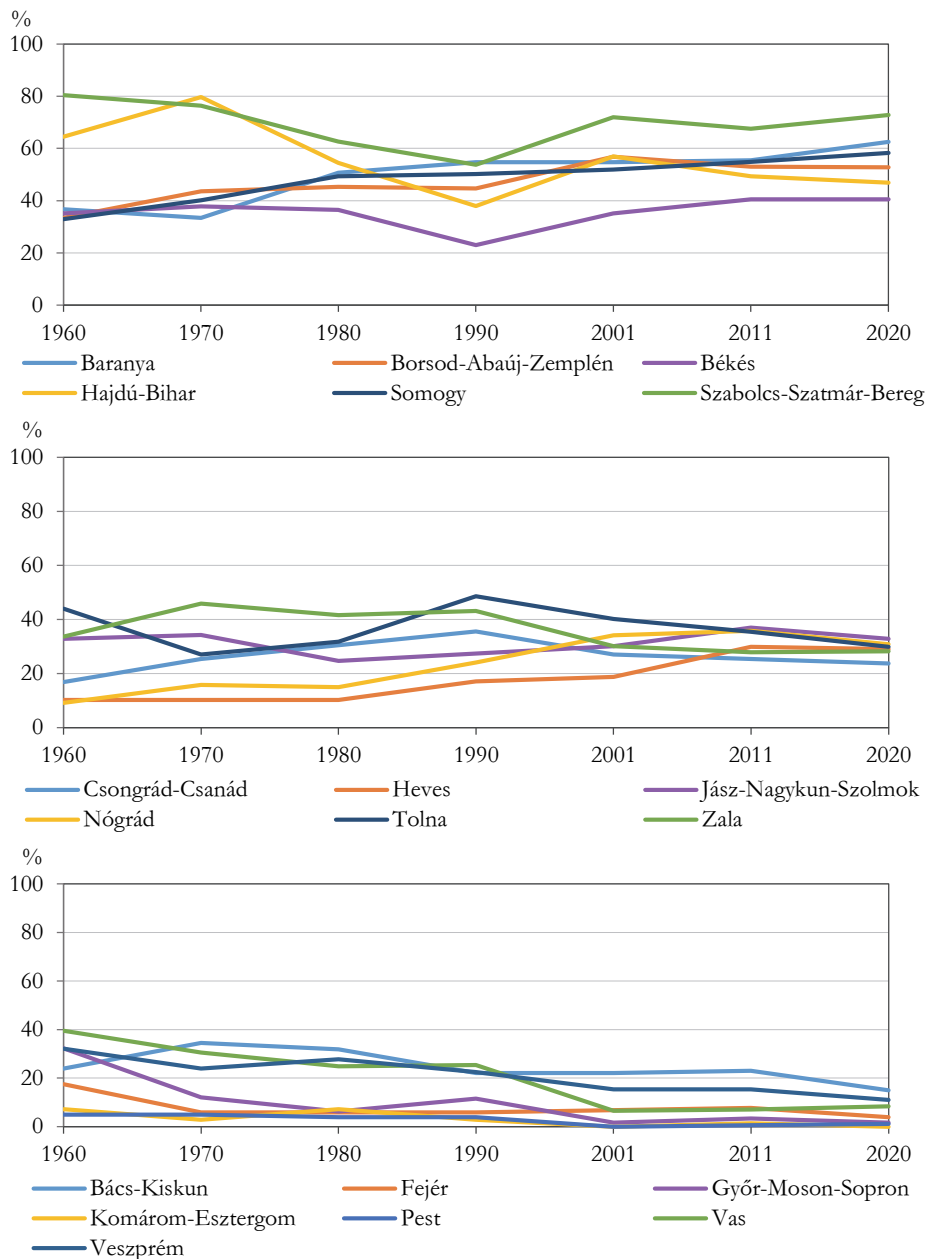
F2. ábra

A települések (szignifikáns) alacsony-alacsony kategóriákban való előfordulásának gyakorisága, 1960–2020
Frequency of occurrence of settlements in (significant) low-low categories, 1960–2020

F3. ábra

Az egyes vármegyék települési elmaradottsági arányai alapján
Settlement backwardness rates of counties

Internetes melléklet

M 1. táblázat: A települési elmaradottság időbeli stabilitását magyarázó bináris logisztikus regressziós modell (1)

Binary regression model explaining settlement backwardness (1)

M2a. táblázat: A települési elmaradottság időbeli stabilitását magyarázó bináris logisztikus regressziós modell (2)

Binary regression model explaining settlement backwardness (2)

M2b. táblázat: A helyesen becsült esetek aránya a különböző periféria besorolások alapján

Percentage Correctly Estimate by different periphery classification

M3. táblázat: A főbb fejlettségi dimenziók a tér-idő kategóriák stabilitása mentén

The main development dimensions along the stability of space-time categories

IRODALOM

- ALPEK, B. L.–TÉSITS, R.–HOVÁNYI, G. (2018): Spatial inequalities of disadvantage accumulation and their impact on employability in Hungary *Regional Statistics* 8 (1): 96–119.
<https://doi.org/10.15196/RS080104>
- ANSELIN, L. (1995): Local indicators of spatial association – LISA *Geographical Analysis* 27 (2): 93–115. <https://doi.org/10.1111/j.1538-4632.1995.tb00338.x>
- ARTHUR, B. W. (1999): *Increasing returns and path dependence in the economy* University of Michigan Press, Ann Arbor.
- BAJMÓCY, P. (2006): Közlekedésföldrajzi helyzet perifériaképző szerepe. In: KANALAS, I.–KISS, A. (szerk.): *A perifériaképződés típusai és megjelenési formái Magyarországon* pp. 32–54., MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete, Kecskemét.
- BALCSÓK, I. (2006): A perifériák munkaerőpiaca – avagy a munkaerőpiac perifériái. In: KANALAS, I.–KISS, A. (szerk.): *A perifériaképződés típusai és megjelenési formái Magyarországon* pp. 151–169., MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete, Kecskemét
- BARANYI, B. (2004): Gondolatok a perifériaképződés történeti előzményeiről és következményeiről *Tér és Társadalom* 18 (2): 1–21.
<https://doi.org/10.17649/TET.18.2.942>
- BARATT, T.–KLARIN, A. (2021): Hyper-peripheral regional evolution: The “long histories” of the Pilbara and Buryatia *Geographical Research* 60 (2): 286–299.
<https://doi.org/10.1111/1745-5871.12517>
- BELUSZKY, P. (1999): *Magyarország településföldrajza Általános rész* Dialóg Campus Kiadó, Budapest–Pécs.
- BELUSZKY, P.–SIKOS T., T. (1982): *Magyarország falutípusai* MTA Társadalomtudományi Központ, Budapest.
- BELUSZKY, P.–SIKOS T., T. (2007): Változó falvaink. A magyarországi falvak típusai a harmadik évezred kezdetén *Tér és Társadalom* 21 (3): 1–29.
<https://doi.org/10.17649/TET.21.3.1121>

- BELUSZKY, P.–SIKOS T., T. (2020): *Városi szerepkör, városi rang* Ludovika Egyetemi Kiadó Nonprofit Kft., Budapest.
- BERECZKI, A. (1989): Békés megye gazdaságilag elmaradott térségei In: SIMON, I. (szerk.): *Alföldi Tanulmányok 1989* XIII. kötet pp. 169–184., MTA-RKK AKCS, Békéscsaba.
- BÓDI, F. (2010): Népeségfogyás, a szegénység ördögi köre. Fejlesztési modellek *A falu* 25 (3): 21–33.
- BOUDEVILLE, J. (1968): *L'espace et les poles de croissance* Presses universitaires de France, Paris.
- CAPELLO, R.–FRATESI, U. (2013): Globalization and endogenous regional growth. In: CRESCENZI, R.–PERCOCO, M. (eds.): *Geography, institutions and regional economic performance. Advances in spatial science* pp. 15–37., Springer-Verlag, Berlin–Heidelberg. https://doi.org/10.1007/978-3-642-33395-8_2
- CHRISTALLER, W. (1966): *Central places in Southern Germany* Prentice Hall, NJ.
- CSÉFALVAY, Z.–CSIZMADIA, N.–CSORDÁS, L. (2005): Kistérségek versenyképessége és a globális hálózatok *Polgári Szemle* 1 (6-7): 68–76.
- COMBES, P. P.–DURANTON, G.–GOBILLON, L.–ROUX, S. (2009): Estimating agglomeration economies with history, geology, and worker effects. In: GLAESER, E. (ed.): *The economics of agglomeration economies* pp. 15–66., The University of Chicago Press, Chicago.
- DABROWSKI, M.–PISKOREK, K. (2018): The development of strategic spatial planning in Central and Eastern Europe between path dependence, European influence, and domestic politics *Planning Perspectives: an international journal of history, planning and the environment* 33 (4): 571–589. <https://doi.org/10.1080/02665433.2018.1513373>
- DEMETER, G. (2018): *Területi egyenlőtlenségek, perifériák és funkcionális régiók elkülönülése a történeti Magyarország területén (1890-1910)* Történeti Térinformatikai Tanulmányok Nr. 5., MTA BTK Történettudományi Intézet, Budapest.
- DEMETER, G.–PAPP, I.–ROMHÁNYI, B.–PÉNZES, J. (2023a): A területi egyenlőtlenségek településszintű vizsgálata a történeti Magyarország és utódállamai területén, 1330–2010 (I.) *Területi Statisztika* 63 (3): 271–299. <https://doi.org/10.15196/TS630301>
- DEMETER, G.–PAPP, I.–ROMHÁNYI, B.–PÉNZES, J. (2023b): A területi egyenlőtlenségek településszintű vizsgálata a történeti Magyarország és utódállamai területén, 1330–2010 (II.) *Területi Statisztika* 63 (3): 300–335. <https://doi.org/10.15196/TS630302>
- DIEMER, A.–IAMMARINO, S.–RODRÍGUEZ-POSE, A.–STORPER, M. (2022): The regional development trap in Europe *Economic Geography* 98 (5): 487–509. <https://doi.org/10.1080/00130095.2022.2080655>
- DÖRINGER, S.–UCHIYAMA, Y.–PENKER, M.–KOHSAKA, R. (2020): A meta-analysis of shrinking cities in Europe and Japan. Towards an integrative research agenda *European Planning Studies* 28 (9): 1693–1712. <https://doi.org/10.1080/09654313.2019.1604635>

- DUSEK, T.–KOTOSZ, B. (2016): *Területi statisztika* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- EGRI, Z. (2020): A területi jövedelemegyenlőtlenségek változása Békés megyében, 1988–2017 *Területi Statisztika* 60 (4): 477–512.
<https://doi.org/10.15196/TS600404>
- EGRI, Z. (2022): A hazai települési jövedelemegyenlőtlenségek sajátosságai a földrajzi közelhatások alapján, 2012–2019 *Területi Statisztika* 62 (6): 625–662.
<https://doi.org/10.15196/ts620601>
- EGRI, Z.–KÓSZEGI, I. R. (2020): A közúti elérhetőség szerepe a kelet-magyarországi gazdasági teljesítményben és gazdaságfejlesztésben *Területi Statisztika* 60 (6): 653–687.
<https://doi.org/10.15196/TS600603>
- EGRI, Z.–TÁNCZOS, T. (2023): Global embeddedness and local responses – Trends in income inequality in Hungary following the 2008 economic crisis *Regional Statistics* 13 (4): 714–751. <https://doi.org/10.15196/RS130407>
- ENYEDI, GY. (1976): A falusi életkörülmények területi típusai Magyarországon *Területi Statisztika* 26 (3): 217–225.
- ENYEDI, GY. (1977): A falusi életkörülmények területi típusai Magyarországon *Földrajzi Értesítő* 26 (1): 67–86.
- ENYEDI, GY. (1980): *Falvaink sorsa* Magvető Kiadó, Budapest.
- ENYEDI, GY. (1982): *Az urbanizációs ciklus és a magyar településhálózat átalakulása* Akadémiai székfoglaló 1982. december 6. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- ENYEDI, GY. (1995): *Regionális folyamatok Magyarországon az átmenet időszakában* Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesület, Budapest.
- ENYEDI, GY. (2004): Regionális folyamatok a poszt szocialista Magyarországon *Magyar Tudomány* 49 (9): 935–941.
- ESPON (2020): *ESCAPE European Shrinking Rural Areas: Challenges, actions and perspectives for territorial governance* Applied Research Final Report ESPON, Luxembourg.
- EUROPEAN COMMISSION (EC) (2017): *Competitiveness in low-income and low-growth regions The lagging regions report* Brussels.
- EZCURRA, R.–DEL VILLAR, A. (2021): Globalization and spatial inequality: Does economic integration affect regional disparities? *The Annals of Regional Science* 67 (2): 335–358 <https://doi.org/10.1007/s00168-021-01050-5>
- FALUVÉGI, A. (1995): Az elmaradott térségek lehatárolásának módszerei *Statisztikai Szemle* 73 (7): 571–590.
- FALUVÉGI, A.–TIPOLD, F. (2009): Kedvezményezett települések az új országgyűlési határozat mutatói alapján – próbaszámítás *Területi Statisztika* 49 (6): 264–279.
- FARKAS, J. ZS. (2006): A két világháború közötti évek. In: KANALAS, I.–KISS, A. (szerk.): *A perifériaképződés típusai és megjelenési formái Magyarországon* pp. 21–26, MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete, Kecskemét.
- FARKAS, J. ZS.–KOVÁCS, A. D. (2018): Kritikai észrevételek a magyar vidékfejlesztésről a vidékföldrajz szempontjából *Területi Statisztika* 58 (1): 57–83.
<https://doi.org/10.15196/TS580103>
- G. FEKETE, É. (2006): Hátrányos helyzetből előnyök? Elmaradott kistérségek felzárkózásának lehetőségei az Észak-magyarországi régióban *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek* 3 (1): 54–68.

- GÁL, Z. (2019): Az FDI szerepe a gazdasági növekedés és a beruházások területi differenciálódásában Magyarországon *Közgazdasági Szemle* 66 (6): 653–686.
<https://doi.org/10.18414/KSZ.2019.6.653>
- GERMUSKA, P. (2002): A szocialista városok létrehozása Terület- és településfejlesztés Magyarországon 1948 és 1953 között *Századvég Új folyam* 7 (24): 49–73.
- GUZAL-DEC, D. (2018): Local development in peripheral rural areas – conceptions and challenges *Economic Annals of Kujawy and Pomorze University in Bydgoszcz* 11: 53–73.
- GYÓRI, R. (2006): Bécs kapujában Területi fejlettségi különbségek a Kisalföld déli részén a 20. század elején *Korall Társadalomtörténeti folyóirat* 7 (24–25): 231–250.
- GYÓRI, R.–MIKLE, G. (2017): A fejlettség területi különbségeinek változása Magyarországon, 1910–2011 *Tér és Társadalom* 31 (3): 144–164.
<https://doi.org/10.17649/TET.31.3.2866>
- HAJDÚ, Z. (1989): Az első „szocialista” településhálózat-fejlesztési koncepció formálódása Magyarországon (1949–1951) *Tér és Társadalom* 3 (1): 86–96.
<https://doi.org/10.17649/TET.3.1.117>
- HAJDÚ, Z. (2021): Az állami beavatkozások szerepe a centrum-periféria viszonyrendszer formálásában Baranya megyében az államszocialista korszakban (1949–1990) *Észak-magyarországi Stratégiai Füzetek* 18 (1): 15–26.
<https://doi.org/10.32976/stratfuz.2021.16>
- HÁRS, Á.–SIMON, D. (2015): A munkaerő-migráció változása a kétezres években Magyarországon. Vizsgálat a munkaerő-felmérés adatai alapján *Munkagazdaságtani Füzetek* 2., Budapest.
- IAMMARINO, S.–RODRÍGUEZ-POSE, A.–STORPER, M.–DIEMER, A. (2020): *Falling into the middle-income trap? A study on the risks for EU regions to be caught in a middle-income trap* Publications Office of the European Union, Luxembourg.
<https://doi.org/10.2776/02363>
- IZSÁK, É.–BAJI, P.–VAJAS, Á. (2011): Az 1971-es OTK néhány tanulsága. Kell-e performatív fordulat a településfejlesztésbe? In: CSAPÓ, T.–KOC SIS, ZS. (szerk.): *Az 1971. évi OTK és hatása a hazai településrendszerre: Szuburbanizáció, aprófalvak, településszerkezet* pp. 71–82., Savaria University Press, Szombathely.
- KALDOR, N. (1981): The role of increasing returns, technological progress and cumulative causation in the theory of international trade and economic growth *Economie Appliquée* 34 (4): 593–617.
- KÁPOSZTA, J. (2014): Területi különbségek kialakulásának főbb összefüggései *Gazdálkodás* 58 (5): 399–412.
- KISS, É.–TINER, L. (2021): Robotizáció a negyedik ipari forradalom idején a világban és a magyar iparban, területi megközelítésben *Területi Statisztika* 61 (5): 577–604.
<https://doi.org/10.15196/TS61050>
- KISS, J. P. (2007): *A területi jövedelemegyenlőtlenségek strukturális tényezői Magyarországon* Doktori disszertáció Szegedi Tudományegyetem, Földtudományok Doktori Iskola, Szeged–Budapest.
- KORNAI, J.–MASKIN, E.–ROLAND, G. (2004): A puha költségvetési korlát I. *Közgazdasági Szemle* 51 (7–8): 608–624.
- KOVÁCS, T. (1978): Az alsófokú központok rendszere és kiépítettsége településhálózatunkban *Területi Statisztika* 28 (3): 246–263.

- KŐSZEGFALVI, GY. (1978): A területi fejlődés eredményei és problémái, a fejlesztés feladatai *Területi Statisztika* 28 (3): 234–245.
- KŐSZEGFALVI, GY. (1979): A magyarországi városhálózat helyzete, fejlődésének problémái, ellentmondásai, a fejlesztés feladatai *Területi Statisztika* 29 (2): 121–130.
- KÜHN, M. (2014): Peripheralization: Theoretical concepts explaining sociospatial inequalities *European Planning Studies* 23 (2): 367–378.
<https://doi.org/10.1080/09654313.2013.862518>
- LACKÓ, L. (1975): A kedvezőtlen feltételekkel rendelkező területek fontosabb jellemző vonásai *Területi Statisztika* 25 (4): 352–362.
- LADÁNYI, J.–SZELÉNYI, I. (1997): Szuburbanizáció és gettósodás *Kritika* 7: 4–12.
- LANG, T.–BURNEIKA, D.–NOORKOIV, R.–PLÜSCHKE-ALTOF, B.–POCIUTÉ-SEREIKIENÉ, G.–SECHI, G. (2022): Socio-spatial polarisation and policy response: Perspectives for regional development in the Baltic States *European Urban and Regional Studies* 29 (1): 21–44. <https://doi.org/10.1177/09697764211023553>
- LEHTONEN, O. (2015): *Space-time dependence in regional development The geospatial approach to understanding the development processes in small-scale areas of Finland* Dissertations in Social Sciences and Business Studies No. 105, University of Eastern Finland Juvenes Print, Joensuu.
- LEHTONEN, O.–TYKKYLÄINEN, M. (2018): Path dependence in net migration during the ICT boom and two other growth periods: The case of Finland, 1980–2013 *Journal of Evolutionary Economics* 28: 547–564.
<https://doi.org/10.1007/s00191-017-0518-4>
- LEIBERT, T. (2013): The peripheralization of rural area in postsocialist Central Europe: A case of fragmenting development? Lessons from rural Hungary. In: FISCHER-TAHIR, A.–NAUMANN, M. (eds.): *Peripheralization* pp. 101–120., Springer VS, Wiesbaden. https://doi.org/10.1007/978-3-531-19018-1_5
- LENGYEL, I. (2021): *Regionális és városgazdaságtan* Szegedi Egyetemi Kiadó, Szeged.
- LESZKÓ, L. (2008): *Békés megye gazdaság- és ipartörténetének sajátosságai, eredményei a 19. század végétől a 20. század második feléig* PhD-értekezés, Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar Technika-, Mérnök és Tudománytörténeti Doktori Iskola, Budapest.
- LOEWEN, B. (2015): Contextualising regional policy for territorial cohesion in Central and Eastern Europe *Hungarian Geographical Bulletin* 64 (3): 205–217.
<https://doi.org/10.15201/hungeobull.64.3.4>
- LUX, G. (2017): Industrial competitiveness: Beyond path-dependence. In: LUX, G.–HORVÁTH, GY. (ed.): *The routledge handbook to regional development in Central and Eastern Europe* pp. 29–46., Routledge, New York, London.
- MALY, J. (2016): Small towns in the context of “borrowed size” and “agglomeration shadow” debates: The case of the South Moravian region (Czech Republic) *European Countryside* 8 (4): 333–350. <https://doi.org/10.1515/euco-2016-0024>
- MARTIN, R. (2017): Cumulative causation, endogenous growth, and regional development. In: RICHARDSON, D.–CASTREE, N.–GOODCHILD, M. F.–KOBAYASHI, A.–LIU, W.–MARSTIN, R. A. (eds.): *International encyclopedia of geography: People, the earth, environment and technology* pp. 1–13., Wiley, London.
<https://doi.org/10.1002/9781118786352.wbieg0702>

- MARTIN, R.–SUNLEY, P. (2006): Path dependence and regional economic evolution *Journal of Economic Geography* 6 (4): 395–437. <https://doi.org/10.1093/jeg/lbl012>
- MARTIN, R.–SUNLEY, P. (2022): Making history matter more in evolutionary economic geography *ZFW – Advances in Economic Geography* 66 (2): 65–80. <https://doi.org/10.1515/zfw-2022-0014>
- MIKLE, GY. (2023): A települési lélekszám differenciáló szerepe: A hazai „települési lépcső” történeti vizsgálata, 1720–1910 *Területi Statisztika* 63 (3): 381–420. <https://doi.org/10.15196/TS630305>
- MIKLÓSSY, E.–ROZSÁNYI, T. (1984): Centrum-periféria kapcsolatok vizsgálata clusteranalízis segítségével *Területi Statisztika* 34 (5): 485–505.
- MOLNÁR, E.–PÉNZES, J.–RADICS, ZS. (2011): Az 1971-es OTK kiemelt alsófokú központjainak fejlődési pályája az elmúlt négy évtizedben. In: CSAPÓ, T.–KOCIS, ZS. (szerk.): *Az 1971. évi OTK és hatása a hazai településrendszerre: Szuburbanizáció, aprófalvak, településszerkezet* pp. 83–94., Savaria University Press, Szombathely.
- MYRDAL, G. (1957): *Economic theory and underdeveloped regions* Gerald Duckworth, London.
- NEMES NAGY, J. (1998): Az ország térszerkezete, területi folyamatok In: *Területfejlesztés Magyarországon* pp. 15–26., Környezetvédelmi és Területfejlesztési Minisztérium, Budapest.
- NEMES NAGY, J. (2009): *Terek, hegyek, régiók: A regionális tudomány alapjai* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- NEMES, G.–JENEY, L.–VARGA, Á.–JUHÁSZ, P.–KOROMPAI, A. (2017): *Megvalósult és elmaradt színergiák a fejlesztéspolitikában – Uniós és hazai támogatások kölcsönhatásai földrajzi keretben (Színergiák)* Projekt jelentés, Budapesti Corvinus Egyetem, Budapest.
- NÉMETH, N. (2008): *Fejlődési tengelyek az új hazai térszerkezetben Az autópálya-hálózat szerepe a regionális tagoltságban* PhD-értekezés Eötvös Loránd Tudományegyetem Természettudományi Kar Regionális Tudományok Tanszék, Földtudományi Doktori Iskola, Budapest–Fonyód.
- NÉMETH, N. (2011): A hazai kistérségek versenyképességéről és versenyképességi besorolásáról *Területi Statisztika* 54 (5): 557–561.
- PANICO, C.–RIZZA, M. O. (2009): Myrdal, growth processes and equilibrium theories. In: SALVADORI, N. (ed.): *Geography, structural change and economic development* pp. 183–202., Edward Elgar Publishing, Cheltenham.
- PÉNZES, J. (2013): A foglalkoztatottság, az ingázás és a jövedelmi szint összefüggései Északkelet- és Északnyugat-Magyarországon *Területi Statisztika* 53 (3): 202–224.
- PÉNZES, J. (2014): *Periférikus térségek lebatárolása – dilemmák és lebetőségek* Didakt Kft., Debrecen.
- PÉNZES, J. (2020): The impact of the Trianon Peace Treaty on the border zones – an attempt to analyse the historic territorial development pattern and its changes in Hungary *Regional Statistics* 10 (1): 60–81. <https://doi.org/10.15196/RS100102>
- PÉNZES, J.–DEMETER, G. (2021): Peripheral areas and their distinctive characteristics: The case of Hungary *Moravian Geographical Reports* 29 (3): 217–230. <https://doi.org/10.2478/mgr-2021-0016>
- PÉNZES, J.–KISS, J. P.–DEÁK, A.–APÁTI, N. (2018): Térségi sokszínűség és stabilitás: az iskolázottság települési szintű egyenlőtlenségeinek változása Magyarországon 1990–2011 között *Területi Statisztika* 58 (6): 567–594. <https://doi.org/10.15196/TS580602>

- PERCOCO, M. (2014): Path dependence, institutions and the density of economic activities: Evidence from Italian cities *Papers in Regional Science* 93 (1): 53–76.
<https://doi.org/10.1111/j.1435-5957.2012.00470.x>
- RECHNITZER, J.–SMAHÓ, M. (2011): *Területi politika* Akadémiai Kiadó, Budapest.
- REY, S. J. (2019): Spatial dynamics and space-time data analysis. In: FISCHER, M.–NIJKAMP, P. (eds.): *Handbook of regional science* pp. 1365–1383., Springer, Berlin–Heidelberg.
https://doi.org/10.1007/978-3-642-36203-3_78-1
- SAJTOS, L.–MITEV, A. (2007): *SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv* Alinea Kiadó, Budapest.
- SCHUMPETER, J. A. (1994) [1942]: *Capitalism, socialism and democracy* Routledge, London.
- SMĘTKOWSKI, M. (2018): The role of exogenous and endogenous factors in the growth of regions in Central and Eastern Europe: The metropolitan/non-metropolitan divide in the pre-and post-crisis era *European Planning Studies* 26 (2): 256–278.
<https://doi.org/10.1080/09654313.2017.1361585>
- SOLEMAN, H. (2011): *Using statistical methods in social science research: With a complete SPSS Guide* Lyceum Books, Chicago.
- STIGLITZ, J. E. (2002): *Globalization and its discontents* Penguin Books, London.
- SÜLI-ZAKAR, I.–LENKEY, G. (2014): A vidék mint földrajzi periféria és az oktatás mint kitörési pont *Educatio* 3: 371–383.
- SZOBOSZLAI, Zs. (2006). Szegénység-marginalizáció-szegregáció. In: KANALAS, I.–KISS, A. (szerk.): *A perifériaképződés típusai és megjelenési formái Magyarországon* pp. 116–134., MTA RKK Alföldi Tudományos Intézete, Kecskemét.
- TOBLER, W. R. (1970): A computer model simulating urban growth in the Detroit region *Economic Geography* 46 (1): 234–240. <https://doi.org/10.2307/143141>
- TONTS, M.–PLUMMER, P.–ARGENT, N. (2014): Path dependence, resilience and the evolution of new rural economies: Perspectives from rural Western Australia *Journal of Rural Studies* 36: 362–375. <http://dx.doi.org/10.1016/j.jrurstud.2014.04.001>
- TÓTH, G.–NAGY, Z. (2013): Eltérő vagy azonos fejlődési pályák? A hazai nagyvárosok és térségek összehasonlító vizsgálata *Területi Statisztika* 53 (6): 593–612.
- TÓTH, J.–CSATÁRI, B. (1983): Az Alföld határ menti területeinek vizsgálata *Területi Kutatások* 33 (6): 78–92.
- TRIDICO, P. (2011): *Institutions, human development and economic growth in transition economies* Palgrave Macmillan, London.
- VALÉR, É. (1984): A települések fő demográfiai-társadalmi jellemzőinek és települési funkcióinak alakulása a hetvenes években, településeink jellegzetes életút-típusai *Területi Statisztika* 34 (2): 153–166.
- VIDA, GY. (2022): A regionális megvalósult versenyképesség néhány szempontjának területi jellemzői Magyarországon 2010 és 2019 között *Területi Statisztika* 62 (5): 538–569.
<https://doi.org/10.15196/TS620503>
- VIRÁG, T. (2006): The regional ghetto *Review of Sociology* 12 (1): 51–70.
<http://dx.doi.org/10.1556/RevSoc.12.2006.1.5>
- WILLETT, J. (2020): Challenging peripheralising discourses: Using evolutionary economic geography and, complex systems theory to connect new regional knowledges within the periphery *Journal of Rural Studies* 73: 87–96.
<https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.11.016>

INTERNETES FORRÁSOK

- AYOUBA, K.–LE GALLO, J. (2020): *Report on spatiotemporal ESDA on GDP, income and educational attainment in European regions* D2.5, 2019. fihal-02789469ff.
<https://hal.inrae.fr/hal-02789469> (letöltve: 2021. július)
- BOURDEAU-LEPAGE, L. (2007): *Advanced services and city globalization on the Eastern fringe of Europe* Belgeo. <http://journals.openedition.org/belgeo/11703>
(letöltve: 2021. augusztus)
- GORZELAK, G. (2006): *Main processes of regional development in Central and Eastern Europe after 1990* Regional Diversity and Local Development in Central and Eastern Europe International seminar, Warsaw 10 November 2006, presentation.
<http://www.oecd.org/dataoecd/58/41/37778478.pdf>
(letöltve: 2008. november)
- ORSZÁGOS TERÜLETFEJLESZTÉSI ÉS TERÜLETRENDEZÉSI INFORMÁCIÓS RENDSZER (TEIR): <https://www.oeny.hu/oeny/teir/#/> (letöltve: 2020. július, 2021. november és december, 2022. április, július, 2023. január)

TÖRVÉNYEK/JOGSZABÁLYOK

- [1] 290/2014. (XI. 26.) Korm. rendelet a kedvezményezett járások besorolásáról.
<https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=a1400290.kor&targetdate=&printTitle=290/2014.+28XI.+26.29+Korm.+rendelet> (letöltve: 2021. július)
- [2] 105/2015. (IV. 23.) Korm. rendelet a kedvezményezett települések besorolásáról és a besorolás feltételrendszeréről.
<https://net.jogtar.hu/getpdf?docid=A1500105.KOR&targetdate=&printTitle>
(letöltve: 2021. július)
- [3] ORSZÁGOS FEJLESZTÉSI ÉS TERÜLETFEJLESZTÉSI KONCEPCIÓ (OFTK) (2013): Nemzeti fejlesztés 2030 *Magyar Közlöny* 2014/1. sz.
<https://regionalspolitika.kormany.hu/download/a/c9/e0000/MK14001.pdf>
(letöltve: 2021. július)